

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного
университета имени С. Торайғырова

1997 ж. құрылған
Основан в 1997 г.

Ї Ì Ó
ÕÀÁÀÐØ ÛÑÛ
ÂÃÑÒÍ ÈÊ Ì ÃÓ

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

2 2012

Научный журнал Павлодарского государственного университета
имени С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 4533-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
31 декабря 2003 года

Омирбаев С.М., д.э.н., профессор
Сарбалаев Ж.Т., к.ф.н., доцент (главный редактор)
Кенжебалина Г.Н., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора)
Демесинова Г.Х., к.ф.н., доцент (отв. секретарь)

Редакционная коллегия:

Еспенбетов А.С., д.ф.н., профессор;
Жусип К.П., д.ф.н., профессор;
Жусупов Н.К., д.ф.н., профессор;
Ыскак Д., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Айтжанова Д.Н. (тех. редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

МАЗМҰНЫ

ӘБІШЕВА К.М. Өнегелік атау сұрағы ретінде тұлғаның адамгершілігін қалыптастыру және патриоттыққа тәрбиелеу	9
ӘБІШЕВА К.М., ДОСАНОВА А.Ж., АБДЫБАЕВА Г.З. Дәстүрмен әдет ғұрып арқылы жеке тұлғаны адамгершілікке тәрбиелеу тәсілі	16
ӘБІШЕВА К.М., СМАҒҰЛОВА Г.Қ. Лингвомәдениеттік интерференция және теңеулерді аудару кезіндегі кателік түрлері	23
АКОШЕВА М.Қ., РАҚЫМЖАНОВ Қ.Х. Тілдің семантикалық аясын зерттеу жайында	29
АЛИЯСОВА А.В. Кеңістік әлеміндегі билингвальдік оқыту	35
АЛИЯСОВА А.В. Қос тілділік тұрғыдан карағанда тілдің өзгеру барысы зерделенеді	40
ӘБДУӘЛИҰЛЫ Б. Қазақ халқының мәдени танымындағы үйлесім ұғымының табиғаты	44
БАЛТАБАЕВА Г.С. Қазіргі қазақ повесі мен әңгімесіндегі жаңа көркемдік өрнектер мен айшықтар	47
ДАЛЬБЕРГЕНОВА Л.Е., ЖУРАВЛЁВА Е.А. Себеп-салдар семантикалық дәрежесі туралы түрлі пікірлер	53
ЖҮСІП Қ.П., ЖҮСІПОВ Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп – сөз шебері: адам портреттері	60
ЖҮСІП Қ.П., ЖҮСІПОВ Н.Қ. Мәшһүр-Жүсіп – сөз шебері: адамның теріс сипаттары	65
ЖҮСІП Қ.П., ТӨЛЕУБАЕВА А.С. Мәшһүр Жүсіп поэтикасы (аудармалары бойынша)	72
КҮДЕРИНОВА Қ.Б. Түркі тілдерінің әліпбиі мен орфографиясын және орфоэпиялық нормаларын бірдейлестірудің маңызы	78
НЕГИМОВ С. Мәшһүр Жүсіп жырларының ұлттық сипаты	83
ОМАРҰЛЫ Б. Ұлт қасіреті және замана адамы бейнесі	87
РАҚЫМЖАНОВ Қ.Х. Мәдени екітілділік және аудармашы-билингтің аралық іс-әрекеті	90
РАҚЫМЖАНОВ Қ.Х., ӘБІШЕВА К.М. Аудармашы мен туристердің компетенцияларын қалыптастырудағы құзіреттілікпен қараудың маңызы	95

РАҚЫМЖАНОВ Қ.Х., АКОШЕВА М.К. Қазақстан жерінен шыққан орыс ақыны туралы	100
ШАЙМАРДАНОВА С.Қ. А.П. Чеховтың әңгімелеріндегі көркемдік жасаушы морфологиялық және синтаксистік құралдары	104
ШӘРІП А. Ұлттық идея және дәстүрлі ментальдік: тарихи-әдеби аспектілері	110
ЫСҚАҚ Б.Ә. Жазушы Б. Нұржекеұлының қысқа әңгімелері туралы	116
ШАХМЕТОВА Н.А. Поэтикалық дискурстағы бейне-күшейткіштер	119
КЕНЖЕТАЕВА Г.К., БЕЛЕЦКАЯ Е.В. Әлемнің тілдік суреті және оның ұлттық ерекшелігі	125
Біздің авторлар	130
Авторлар үшін ереже	132

СОДЕРЖАНИЕ

АБИШЕВА К.М. К вопросу о прецедентных именах как средствах воспитания патриотизма и формирования нравственной личности	9
АБИШЕВА К.М., ДОСАНОВА А.Ж., АБДЫБАЕВА Г.З. Традиции и обычаи как способы нравственного воспитания личности	16
АБИШЕВА К.М., СМАГУЛОВА Г.К. Лингвокультурологическая интерференция и типы ошибок при переводе сравнений	23
АКОШЕВА М.К., РАХИМЖАНОВ К.Х. Об изучении семантической сферы языка	29
АЛИЯСОВА А.В. Билингвальное обучение в глобальном мире	35
АЛИЯСОВА А.В. Изменение языка с позиции двуязычия	40
АБДУАЛИУЛЫ Б. Природа понятия гармонии в культурном познании казахского народа	44
БАЛТАБАЕВА Г.С. Новые художественные особенности в современных казахских повестях и рассказах	47
ДАЛЬБЕРГЕНОВА Л.Е., ЖУРАВЛЁВА Е.А. Многоаспектный подход к семантике причинно-следственных отношений	53
ЖУСУП К.П., ЖУСУПОВ Н.К. Машхур – Жусип – мастер слова: портреты человека	60
ЖУСУП К.П., Жусупов Н.К. Машхур – Жусип – мастер слова: отрицательные качества человека	65
ЖУСУП К.П., ТОЛЕУБАЕВА А.С. Поэтика Машхур Жусупа (по переводам)	72
КУДЕРИНОВА К.Б. Значение унификации алфавитов, орфографии и орфоэпических норм тюркских языков	78
НЕГИМОВ С. Национальный характер поэзии Машхур Жусупа	83
ОМАРУЛЫ Б. Национальная скорбь и образ человека эпохи	87
РАХИМЖАНОВ К.Х. О культурном двуязычии и опосредующей деятельности билингва-переводчика	90
РАХИМЖАНОВ К.Х., АБИШЕВА К.М. О значении компетентностного подхода в формировании компетенций переводчиков и туристов	95

РАХИМЖАНОВ К.Х., АКОШЕВА М.К. О русском поэте с казахстанскими корнями	100
ШАЙМАРДАНОВА С.К. Морфологические и синтаксические средства создания образности в рассказах А.П. Чехова	104
ШАРИП А. Национальная идея и литературно-исторические аспекты традиционной ментальности	110
БІСКАК Б.А. Про кратких рассказах писателя Б. Нуржекеұлы	116
ШАХМЕТОВА Н.А. Образы-интенсификаторы в поэтическом дискурсе	119
КЕНЖЕТАЕВА Г.К., БЕЛЕЦКАЯ Е.В. Языковая картина мира и ее национальная специфика	125
Наши авторы.....	130
Правила для авторов.....	132

CONTENT

ABISHEVA K.M. To the question of case names as the means of patriotic education and formation of ethics	9
ABISHEVA K.M., DOSANOVA A.ZH., ABDYBAEVA G.Z. Customs and traditions as methods of individual's moral education.....	16
ABISHEVA K.M., SMAGULOVA G.K. Linguocultural interference and the types of mistakes in comparisons interpretation	23
AKOSHEVA M.K., RAKHIMZHANOV K.H. About studying of the semantic sphere of language	29
ALIYASSOVA A.V. Bilingual education in a global world	35
ALIYASSOVA A.V. Language variation from a bilingual perspective	40
ABDUALI B. The nature of the harmony concept in the cultural cognition of the kazakh nation.....	44
BALTABAYEVA G.S. New art features in modern Kazakh stories	47
DALBERGENOVA L.E., ZHURAVLYEVA E.A. Multidimensional approach to the semantics of causal relationships	53
ZHUSIP K.P., ZHUSIPOV N.K. Mashhur - Zhusip - a master of a words: the portraits of human.	60
ZHUSIP K.P., ZHUSIPOV N.K. Mashhur - Zhusip - a master of words: the negative human qualities.	65
ZHUSIP K.P., TOLEUBAEVA A.S. The poetics of Mashkhour Zhusip (in translations)	72
KUDERINOVA K.B. Importance of unification of Turkic alphabets orphography and orthoopic norms	78
NEGIMOV S. National character of Mashkhour Zhusips poetics	83
OMARULY B. National mourning and the human image of the epoch	87
RAKHIMZHANOV K.H. About cultural bilingualism and mediating activity of a bilingual translator	90
RAKHIMZHANOV K.H., ABISHEVA C.M. About the value of the competent approach in formation of competences of translators and tourists	95
RAKHIMZHANOV K.H., AKOSHEVA M.K. On the Russian poet with Kazakh roots	100
SHAYMARDANOVA S.K. Morphological and syntactic tools for figurativeness in A.P. Chekhov's stories	104

SHARIP A.	
National idea and the historical-literary aspects of the traditional mentality.....	110
YSKAK B.A.	
About short stories of the writer B. Nurgekeuly	116
SHAKHMETOVA N.A.	
Images intensificators in poetic discourse	119
KENSHETAEVA G.K., BELETSKAYA E.V.	
Das sprachliche Weltbild und seine nationale Merkmale	125
Our authors	130
Rules for authors	132

УДФК 81'22

К.М. АБИШЕВА
К ВОПРОСУ О ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ИМЕНАХ КАК
СРЕДСТВАХ ВОСПИТАНИЯ ПАТРИОТИЗМА И
ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОЙ ЛИЧНОСТИ

Наблюдающийся в настоящее время в отечественной и зарубежной филологии интерес к изучению интертекстуальных связей не случаен: это связано как с разработкой проблемы текста, его интертекстуальности, так и с все большей визуализацией культуры, влекущей за собой изменение состава и характера цитируемых текстов. Все большую роль начинают играть реминисценции, основой которых служат фильмы, рекламные плакаты и видеоролики, прежде остававшиеся преимущественно вне сферы внимания лингвистики текста. Еще одним фактором, повлиявшим на активизацию интертекстуальных исследований, стало внедрение новых коммуникативных технологий, связанных с символизацией и событийной организацией ситуации общения.

Актуальность проблемы вызывает и необходимость поиска новых форм и средств воспитания в современном обществе. Таким средством воспитания являются символы, мифы, представляющие образцовое поведение.

Прецедентные имена играют значительную роль в нравственном воспитании личности, так как заключают в своей структуре нравственно-моральный потенциал. Воспитательные возможности прецедентных имен проявляются, во-первых, в их способности реализовывать в качестве нравственного архетипа образцовые факты; во-вторых, в их способности символизировать ценностные представления, верования, мировоззренческие установки народа, имеющие национальный колорит; в-третьих, оказывать воздействие на поведение личности. Прецедентное имя – это содержательный культурный знак, который неразрывно связан со своим носителем и содержит важную информацию о нем, обладает способностью обозначать признак в отвлечении от своего носителя. В рамках теории прецедентности (Ю.Н. Караулов, В.В. Красных, Д.Б. Гудков, Г.Г. Слышкин) прецедентные имена наряду с текстом, ситуацией и прецедентным высказыванием относят к прецедентным феноменам.

Прецедентное имя – это индивидуальное имя, связанное или с широко известным текстом, как правило, относящимся к прецедентным, или с прецедентной ситуацией. Это сложный знак, при употреблении которого в коммуникации осуществляется апелляция не к собственно денотату (референту), а к набору дифференциальных признаков данного

прецедентного имени. Этот набор может состоять из одного или более элементов, обозначая при этом одно понятие [1]. Д.Б. Гудков утверждает, что обладающие известностью в рамках определенного языкового коллектива имена могут обретать понятийное содержание и, как следствие, способны не только указывать на конкретного индивида, но и обозначать множество объектов, приписывая им определенные признаки, свойства, качества (т.е. функционировать подобно нарицательным) [2]. К таким прецедентным именам, реализующим определенные признаки, относятся, например, Д. Вашингтон (the Father of the Country), Джон Булл (символ типичного англичанина), Азь Тауке (символ мудрости), Абылай хан (боевой клич), Кенесары хан (символ борца за независимое казахское ханство), Кобланды батыр (символ батыра), Тохтар Аубакиров (символ события, связанного с освоением космоса). К примеру, имя собственное Тохтар Аубакиров ассоциируется с 1991 годом, когда совершил полет в космос представитель Казахстана, который посвятил этот полет своему народу и сказал «мой народ, я посвящаю тебе этот полет». Прецедентное имя Тохтар Аубакиров - это символ, образ с символической многозначностью; конструктивной особенностью данного символа является выход за пределы языкового образа. Интерпретация его с точки зрения когнитивной семантики путем расширения его референтной области позволяет дать психологическую, нравственную характеристику лица, являющегося образом нравственного. Весь образ жизни такой прецедентной личности регулируется высшими ценностями и выработанными на их основе твердыми убеждениями и космическим мировоззрением, воплощающим в себе идеи добра, разума, справедливости, милосердия. Тохтар Аубакиров – это личность, которая сама сформировала свою систему нравственных представлений и свой целостный характер. Обладание таким твердым характером предполагает наличие чего-либо значимого для него в этом мире. Значимость для прецедентного лица приобрела мечта «летать». Отказавшись от учебы в политехническом институте, Тохтар Аубакиров поступает в Армавирское высшее военное авиационное училище, которое заканчивает в 1969 году. С этого года Тохтар Аубакиров повышает свое летное мастерство, пополняет свои знания в школе летчиков-испытателей - в Жуковском филиале МАИ. Годы учебы и летного труда завершились полетом в небо, в космос. И вот это-то проявленное им упорство в достижении мечты показывает нам целеустремленную личность. Космическое мировоззрение, начинавшееся формироваться в детстве (ребенок «индиго», «посланец небес») [3], окончательно оформилось в годы «увлечения небом», особенно в процессе полета в космосе. Космос способствует созданию гармонии в человеке, ибо «единство человека и космоса, что осознается как связь с предками, с предначалом жизни, с Луной, с аруахами, в которых олицетворяется Божественное начало, которое

создает из Хаоса жизнь, способствует проникновению законов космоса в человека, оберегает его, поддерживает на земле. Поэтому у казахов и распространено почитание аруахов, старших, предков. Прецедентная личность Тохтар Аубакиров правильно понимает закон единства человека и космоса (поклоняется аруахам и предкам).

Тохтар Аубакиров – мифический герой. Миф о герое, первом казахстанском космонавте, строится на основе рационалистической модели. В основе такой модели мифа лежит учение об отвлеченном рассудке, который объясняет строение общества и всего мироздания законами Хаоса и Гармонии. Жить по законам рассудка означает жить по законам космоса, претворять в своем поведении позитивное в бинарных моделях мира. Именно на основе рационалистической модели мифа строится такой прием мифологизации, как бинарная оппозиция. При этом используется особенность человеческого мышления строить логические связи на основе тезиса и антитезиса: «жаман – жақсы», ақ – қара», «қастық – мейірімділік», его умения отделять хорошее от плохого, претворять в своей нравственной деятельности позитивные нравственные стереотипы поведения, такие, как имандылық, қайырымдылық. Прецедентная личность проявляет милосердие по отношению к молодому поколению (степендия им. Т. Аубакирова для студентов). Это иманды, мейірімді адам: «Небір дүлейдің өзі күніреніп келсе, жайдары жүзіне бір қараса, мұздай еріп сала дүрейі анық», так характеризует Талгат Сүйінбай этого сострадательного, милосердного человека [4].

Мифический герой-космонавт выступает в виде банка данных, образца нравственного поведения, который может быть усвоен и неоднократно повторен подрастающим поколением. Г.Г. Почепцов утверждает, что «даже если не признавать существования определенных архетипов, все же определенный набор имеет повторяемость и новый миф возникает с опорой на их сущность» [5,20]. Воспитательный потенциал мифа о герое заключается в том, что поведение мифического героя воспринимается как образцовое, ему следуют и подражают, оно принимается всеми как данность, без проверки на истинность [5,26]. Мифическая организация поведения – это прием имитации поведения героя.

Следующей стратегией нравственного воспитания может быть символическая организация. С помощью позитивных символов мы можем подключиться к информационным сферам, к сфере аккумулируемого в символе социокультурного нравственного опыта. Присоединение к позитивно/ негативно окрашенному символу, согласно закону присоединения, способствует позитивной/негативной окраске поведения присоединившегося к символу человека. Присоединение к символу героизма, к символу нравственно совершенного человека способствует формированию позитивного морального облика человека, проявлению в нем патриотизма.

Так, Тохтар Аубакиров – символ патриотизма. Широко известны его любовь к своему народу, во имя которого он совершил героический подвиг, проявил любовь к своей земле (об этом свидетельствует его возвращение на родину из Москвы, ибо, как он помнит, пословица гласит: «Басқа жерде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол»). Героизм, смелость, решительность, «арыстанды жүрек» - качества истинного азамата - проявляются в его диалоге с президентом: «Қалайда осы қазір ұшуға тиіссің, - деді Елбасы. / Ұшамын, - дедім мен./ Қазағым үшін басыңды қауіп-қатерге тігесің..., - деді ол./Тігемін! - дедім мен». Такие качества истинного героя, считающего для себя делом чести прославить свой народ, завоевать для него достойное место, отмечены в пословицах, поговорках казахского народа; ср: Ердің сөзі біреу, Ердің көгі үшеу; Нар тәуекел – ер ісі; Ер жолдасы – тәуекел; Ел үмітін ер ақтар, Ер атағын ел сақтар; Елін сүйген ер болар; Қоянды қамыс өлтіреді, Ерді намыс өлтіреді и др. [6,15-17].

Особо хочется отметить и такую символическую черту в характере Тохтара Аубакирова, как его истинную «казахскость», выражающуюся в «жылқы мінезділік». Про него можно сказать, что он «жылқы мінезді кісі». Это выражение понимается в двух значениях: 1) гордый, строптивый, неподатливый человек; 2) терпеливый человек, не жалеющий себя ради других: ср: «жылқы мінез кісілер бар» (А. Тоқмагамбетов); «Енді жылқы мінезді болды. Аяз бен боранда, жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған кісі ғана жылқыны бағады» («Лениншіл жас»); 3) «Неге? – Мамырай ақырын қозғалақтап қойып, қабағын шытты. – Қазак деген, қарағым, ... бәйге атындай жылқы мінездес ел» (Б. Алдамжаров).

Прецедентная личность имеет толерантный характер, но в то же время это свободолюбивый, не терпящий унижения, прямолинейный, свободно высказывающий свое мнение человек. И даже то, что он у себя держит лошадей, холит их, ухаживает за ними, доказывает его близость к казахским корням, подчеркивает его мужественность, сохранение им гражданской позиции, кровную связь с народами, с его исконным занятием: ат жалын тартып мінді, ат жаратты; ат құлағында ойнады; жақсы ат жолға серік; ат шабады – ер шаттанады (қорқыт); ер – атымен, құс – қанатымен (М. Қашқари).

Значительный интерес в воспитательном плане представляют и прецедентные высказывания Тохтара Аубакирова. Прецедентное высказывание – это сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу: последний всегда «шире простой суммы значений; они «по формальным показателям» являются феноменом собственно лингвистической природы. Обязательно неоднократно воспроизводятся в речи, и в этом заключается их специфика. За прецедентным высказыванием всегда стоит прецедентный феномен и / или ситуация, играющие важную роль. Так, фразеологизмы можно отнести к фразеологическим

высказываниям, так как они отвечают требованиям, предъявляемым к прецедентным текстам: 1) воспроизводятся в готовом виде (неоднократно); 2) это ситуация (реальное событие); 3) общее значение прецедентных высказываний не совпадает со значениями компонентов, входящих в состав прецедентного высказывания. Так, прототипичность высказываний героя связана с ситуацией - полетом в космос казах-космонавта. И в этой ситуации высказывание Тохтара Аубакирова «мой народ, я посвящаю тебе этот полет» становится прецедентным.

Законченным и самодостаточным продуктом речемыслительной деятельности прецедентной личности являются также его тексты. Под «прецедентными текстами» Ю.Н. Караулов имеет в виду тексты, значимые для личности в познавательном и в эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, то есть хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и ... такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе языковой личности [1, 216]. По Г.Г. Слышкину, термин «прецедентный текст» следует понимать несколько шире, сняв некоторые ограничения, введенные Ю.Н. Карауловым. Речь идет о пункте относительно количества носителей, прецедентных для узкого круга носителей прецедентных текстов. Здесь, 1) можно говорить о текстах, прецедентных для узкого круга людей (семейный текст, текст студенческой группы); 2) существуют тексты, становящиеся прецедентными на относительно короткий срок и не только неизвестные предшественникам данной языковой личности, но и выходящие из употребления раньше, чем сменится поколение носителей языка (рекламный ролик, анекдот). Но в период своей прецедентности эти тексты обладают ценностной значимостью. В таких случаях прецедентным может быть текст любой протяженности: от пословицы или афоризма до эпоса. Частые отсылки к тексту в процессе построения новых текстов в виде реминисценций (цитат, намеков, отсылок) есть показатели ценностного отношения к данному тексту и, следовательно, к его прецедентности.

Маликов Ж.Д., понимая прецедентные тексты в широком смысле, пишет, что «прецедентность понимается нами как новый способ чтения, когда читатель при чтении того или иного фрагмента возвращается к тексту-источнику, прибегая к литературному анамнезу. Именно этим способом чтения текстов и должны владеть читатели, чтобы правильно понять идею текста и позиции автора» [7,18]. Значение прецедентных текстов способствует воспитанию нравственной личности в том плане, что помогает ей сделать позитивные моральные выводы из описываемых в тексте событий. Использование прецедентных текстов в воспитательной функции показывает, что можно использовать следующие стратегии их применения: 1) событийная организация текста, когда прецедентом становится не только

описание события, но и само событие; 2) использование натурального способа, когда текст становится прямым объектом восприятия, понимания, переживания человека; 3) цитирование; 4) семантический способ, когда обращение к оригинальному тексту дается намеком, отсылкой, признаком и тем самым в процесс коммуникации включается либо весь текст, либо соотносимые с ситуацией общения или с более крупным жизненным событием отдельные его фрагменты. В этом случае весь текст или значительный его фрагмент выступает как целостная единица обозначения. Так, событийная организация текста возможна при показе множества событий из жизни прецедентной личности, последовательной презентации их: 1) ребенок «индиго»; 2) работа на заводе; 3) занятия в аэроклубе, годы учебы в Армавирском Высшем военном авиационном училище, в филиале МАИ; 4) работа в качестве летчика-испытателя сверхзвукового «МиГ-29К»; 5) полет в космос; 6) годы работы в качестве первого заместителя Государственного комитета по обороне РК; в качестве советника Президента РК по оборонной промышленности и космосу; в качестве заместителя секретаря совета безопасности РК; 7) почетные звания и награды; 8) в кругу семьи. Презентация событий необходима для того, чтобы при помощи событий достроить образ прецедентных текстов – обращение к тексту, дискурсу личности, отыскивание в нем ключевого слова – ценностного концепта, которое охарактеризовало бы его как нравственную личность, который аргументированно доказывая необходимость введения войск в Байконур, приводит два примера об отношении арендатора к арендованному дому, а также о беспринципном стороже полигона, продававшем со двора своего дома черные ящики с радиоактивным изотопом. Личность в своем прецедентном тексте выражает гражданскую позицию, осуждая безразличных людей, говорящих «после меня хоть потом». Но все же возмездие настигает преступника, поплатившегося за свои деяния своей жизнью и жизнью своих близких, не ведавших о зле, затаившемся в ящиках: «жеделдеткен түрде Байқоңырға әскерімізді кіргізуіміз керек, - деді ол дауысын қатқылдатып. – Байқоңырды Ресейге жалға бердік деп, жайбаракат отыра бермейік. Өзің ойлашы, күнделікті өмірді алып қарайық, біреудің үйін біреу жалға алды дейік. Оның көзқарасы өз жеке меншігіне дегендей іш тарту еш уақытта болмайды ғой. Біреудің үйіне біреу қараушы ма еді? Орыстар да сол секілді, Байқоңырдан алатынын алып, керексізін тастайды. Ол жерде қазір жаппай ұрлық жүріп жатыр. ...Өзіміздің мүлкімізді өзіміз ұрлап жатырмыз. Халыққа сол ұрланып жатқан заттардың күшті радиациялық залалы барын түсіндірейік. Адам өміріне қауіп барын біле тұра, үйінің ауласында радиоактивті күшті изотоп жиналған жәшікті сақтаған бір күзет бастығы туралы білемін. Сол қара жәшіктің айналасына шамадан тыс 1500 есе радиациялық сәуле шашып жатқанын көршілер де сезбеген. Баспасөзден

осындай ұтыты жоғары жәшіктерді миллионға сатып жатыр дегенді оқығанда, құлқынын ақша тескен ғой оның. Қазір дәрігерлер сол күзет бастығының көп болса екі жылдық өмірі қалғанын айтады. Не деп уәж айтарсың бұған, ол бәрін біле-сезе тұра сондай әрекетке барып, ақыры аяғында өзіне-өзі әлгіндей үкім шығарды. Ал, оның үйінің төңірегінде өмір сүріп жатқан, мән-жайдан бейхабар бейкүнә жандардың, үлкен-кіші мен бала-шағаның обалы кімге?! Олар ... сәуле ауруына шалдықты ғой... Айтшы маған, бұдан үлкен жасалған қылмас бар ма? ...Қызылорда мен Жезқазған даласында қаншама зымыранның улы қалдықтары жер-дүниені алып, ластап, шашылып жатыр. Айналайындар-ау, онсыз да аз халықпыз ғой, қырылып қаламыз ғой, неге осы жайтты ұқпаймыз?! Байқоңыр аймағына тез арада әскер кіргізейік дегенім де сол» [4,165]. Речь прецедентной личности убедительна, оказывает на окружающих воздействие, способствуя формированию у них отрицательной оценки к порицаемым фактам. Убедительность речи создается благодаря использованию риторических вопросов, обращению к слушателю, применению сравнений, примеров (применяются и для доказательства искренности информации и повышения доверия к ней), а также путем обобщения – демонстрации общего характера приводимой информации. Оратор, говоря о бесхозяйственном отношении к Байконуру и обращая внимание на негативный моральный облик части военных, возвращается все время к основной проблеме, связанной с необходимостью введения войск в Байконурский регион.

Следующий прием обращения личности к прецедентным текстам – это аллюзия. Говорящий обращается к оригинальному тексту (цитирует, ограничивается намеком на событие в истории страны или явление, описанное в литературе). Весьма часто используются пословицы, мудрые изречения: «Қазақстан армиясы әлі-ақ қуатты армияға айналады. Әскерімізде киім-кешек жоқ деген де бос сөз, әскерімізді үш қайтара киіндіруге шамасы жетеді, мәселе қабылданған әскери заңдарымыздың жүйелі жүзеге асуында. Үкіметпен қазір көзбе-көз сөйлесіп, түйткілдерді түсіндіріп бағудамыз, барлық мәселе қабылдануына байланысты...». Өз әскерінен қаражат аяған үкімет жаудың әскерін асырайды» деген бұрыннан келе жатқан қағида бар: Үкімет менің сөзімнің астарын түсінген сияқты» [4,157].

Таким образом, анализ особенностей характера прецедентной личности, его нравственного поведения, его прецедентных высказываний и текстов прецедентного характера, созданных им, показывает, что символическая, событийная, мифологическая организация таких прецедентных феноменов является действенным средством формирования патриотизма молодого поколения, его позитивного морального облика.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.
- 2 Гудков Д.Б. Прецедентные имена и парадигма социального поведения//
- 3 Лингвостилистические и лингводидактические проблемы коммуникации. – М.: Наука, 1996.
- 4 Сүйінбай Т. Тұңғыш қазақ ғарышкері. Токтар Әубақіров. Ғұмырнамалық эссе. – Алматы: Құс жолы, 2004.
- 5 Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии XX века. – М.: Рефл-бук «Вакалер», 1990.
- 6 Мыңжылдық мақал-мәтелдер. – Алматы: Өнер, 2009.
- 7 Маликов Ж.Д. Лингвокультурологическая парадигма русских прецедентных текстов// Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Кокшетау, 2010.

Университет «Туран - Астана», г. Астана. Материал поступил в редакцию 20.10.2012.

К.М. ӘБШЕВА

ӨНЕГЕЛІК АТАУ СҰРАҒЫ РЕТІНДЕ ТҰЛҒАНЫҢ АДАМГЕРШІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ПАТРИОТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ

K.M. ABISHEVA

TO THE QUESTION OF CASE NAMES AS THE MEANS OF PATRIOTIC EDUCATION AND FORMATION OF ETHICS

Түйіндеме

Мақалада прецеденттік есімді қолдану негізіндегі тәрбиеге тәсілдері сипатталған. Прецеденттік есімдердің тұлғаны тәрбиелеудегі ролі өте зор.

Resume

In the article the possibilities of use of case names in the educational process are shown. Case names play a significant role in personality education.

УДК 37.034

К.М. АБИШЕВА, А.Ж. ДОСАНОВА, Г.З. АБДЫБАЕВА ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ КАК СПОСОБЫ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Формы передачи культурной информации новым поколением могут дифференцироваться по – разному, в зависимости от их духовного предметного, материального носителя. Ученые выделяют две основные формы трансляции

культуры: 1) орудийная (предметная); 2) знаковая (языковая). Несмотря на то, что эти формы тесно связаны между собой, основной, генетически первичной и определяющей, является орудийная форма, так как она образует исходный пункт и основание человеческой истории.

Вторая классификация форм передачи культуры осуществляется в зависимости от способов усвоения и переработки ее новыми поколениями, а именно: 1) орудийная (предметная); 2) знаковая (языковая); 3) копировальная (делай как я). Орудийная форма передачи культуры основывается на том положении, что формой передачи культуры является какой – либо материальный носитель – предмет (орудие). Знаковая форма передачи культуры передает культурную информацию при помощи коммуникации. С.А. Арутюнов, Н.Н. Чебоксаров подчеркивают, что механизмы передачи информации разнообразны, могут быть реализованы как в коммуникативной, вербальной форме, так и в невербальной, в виде копировальных действий «делай как я» [1].

К таким невербальным способам передачи культурной информации в виде предписаний, социальных норм относятся традиции, обычаи, ритуал, которые выступают как механизмы аккумуляции и пространственно – временной трансмиссии социального опыта поколений, а также как механизмы регуляции поведения людей и способы формирования нравственного сознания личностей. Такие, механизмы регуляции социального поведения показывают, что во – первых, типизированность поведения человека в обществе проявляется в выполнении предписаний, социальных норм, программ поведения - систем социальных кодов, которые общество вырабатывает с целью сохранения своей целостности и единства. Типизированность поведения индивида проявляется в унификации своего поведения, идентификации его с поведением других членов общества, в котором имеют место две тенденции: 1) центробежная (она проявляется в вариативности поведения; 2) центростремительная, проявляется в тенденции и унификации поведения [2].

Во – вторых, через выполнение социальных норм, социальных ролей, следований традициям, обычаям человек включается в реальные жизненные отношения, выступающие как фактор становления индивидуального морального сознания человека. Именно такие реальные жизненные отношения, регулируемые социальными нормами, представляют собой условия жизни индивида. «Условия жизни, - писал С.А. Рубинштейн, - это не среда сама по себе, а та система реальных отношений, в которые включается человек» [3].

В – третьих, традиционные социальные программы поведения представляют собой важнейшие факторы нравственного воспитания личности, так как «выступая как культурные сценарии, которые, первоначально рождаясь как условно – символическое отражение явлений, процессов в обществе и личной жизни людей, несут в себе важное социальное

содержание, нравственные идеи, эмоциональный заряд, формируя искусственную социальную среду» [2,24].

Эта искусственная социальная среда, реализующая культурный сценарий жизни человека, не совпадает с биологической схемой жизни, в этом случае происходит расподобление биологической и социальной среды. Образованная таким образом модель мира (культурный сценарий – А.К.) стала одновременно программой социального поведения, ограничивающей и регулирующей естественные действия и поступки человека.

Это архаическая программа социального поведения, автоматически передающаяся из поколения в поколение в виде образцов. Человек приобщается к ней в процессе имитации копируемо – ритуальных форм образцов, соблюдения жесткого стереотипа запрограммированных стереотипных действий.

Обычаи и традиции – программы социального поведения - представляют своего рода пакет информации, содержащий нравственные идеи, духовные качества, образцы поведения, автоматически обрядовые акты, которые предыдущее поколение передает молодому в процессе совместной деятельности, чтобы направить мысли и чувства его в ходе нравственной деятельности.

Обычаи и традиции – это наиболее эффективные каналы трансляции социального опыта. Но они выступают и как нормы общественных отношений людей, передаваемых из поколения в поколение и охраняемых силой общественного мнения. По мысли Н. Сарсенбаева, «обычай есть исторически сложившиеся, более или менее устойчивые нормы общественных отношений людей, их образа жизни и быта, которые передаются от поколения к поколению и охраняются силой общественного мнения [4].

Обычаи передаются людям в виде привычек, а «привычка – рычаг деятельности, основание воспитательной работы» [5,70], так как в привычках выражается единство чувств, убеждений и поступков человека. Обычаи – это общепринятые образцы действий, предписывающие правила поведения для представителей одной культуры. Круг действия обычаев – это быт. Обычаи связаны, главным образом, с такими видами общественного сознания, как мораль, право и религия, где речь идет о нравственных, религиозных и правовых нормах быта. Минимальная сфера действия обычаев – это род, семья, низовой коллектив, без которых нет и обычаев. Регулятивная роль обычаев заключается в том, что они предписывают строго установленное поведение в определенных ситуациях.

Традиции – это исторически сложившиеся устойчивые и наиболее обобщенные нормы общественных отношений, передаваемые из поколения в поколение и охраняемые силой общественного мнения [5, 70].

Сфера действия традиций – общество. Традиции используются во всех сферах общественного сознания: в науке, литературе, различных видах искусства, в школе и в армии, в сфере производственной деятельности.

Обычаи и традиции следует различать. Поэтому, по мысли С.А. Арутюнова, «под обычаем следует иметь в виду такие стереотипизированные формы поведения, которые связаны с деятельностью, имеющей практическое знание» [5,97].

В отличие от обычая, связанного с материальной деятельностью и материальной культурой, традиция всего связана с духовной культурой. При этом понятие традиции следует связывать с той частью культуры, которая более или менее постоянно воспроизводится в общественном сознании и общественном поведении и передается через последнее. Не следует включать в традицию ту часть культуры, которая экстерииоризирована в хранилищах информации типа книг, картин, перфокарт и извлекается лишь по мере надобности.

И.В. Суханов, рассматривая традиции и обычаи как общественные отношения, различает их по следующим критериям: 1) *По критерию простоты и сложности выражаемых общественных отношений*: обычай относится к простым, а традиция представляет собой сложные отношения; 2) *По функциям*: обычай выполняет бытовую функцию, так как нацелен на сохранение утвердившихся в обществе простых отношений, а традиция является основным средством трансляции духовных качеств, способом формирования их, поэтому выполняет сложную функцию; 3) *По критерию регламентированности* обычай представляет простые, стереотипно повторяющиеся действия, регламентации. Обычаи не устанавливает связи между действиями и соответствующими духовными качествами. В процессе соблюдения обычаев не акцентируется внимание на формировании духовных качеств. Традиции выступают как средство формирования и передачи новым поколениям духовных качеств, необходимых для формирования сложных отношений. Формула традиции выражает связь между действиями и духовными качествами; 4) *По содержанию* традиции и обычай не совпадают по своему составу, так как содержание обычая – это правило поведения, а содержание традиции – нормы или принцип поведения [6].

К.Ж. Кожахметова считает, что обычаи и традиции обладают разным воспитательным эффектом. Воспитательное воздействие обычаев и традиций проявляется в том, что эти традиционные стереотипы формирует привычки: обычай формирует простые привычки, а традиции - сложные. Простые привычки, формируемые обычаем, – это стереотипно повторяющиеся действия, в известной мере носящие характер автоматизма. Простая привычка – это средство организации поведения в стереотипно функционирующих общественных отношениях. Обычаи как массовые простые привычки регулируют реализацию только тех общественных отношений, которые уже прочно утвердились в многократном, более или менее однообразном повторении. Сложные привычки, формируемые традицией – это активная форма отражения требований жизни в любой ситуации, имеющей к ней отношение. Они границах утверждаемой ею направленности поведения предоставляют человеку свободу выбора конкретного поступка [7,199].

Воспитательное воздействие привычек (простых и сложных) проявляется в том, что привычки представляют собой форму усвоения опыта предыдущих поколений сохранившихся в виде обычаев и традиций. Формирование привычки происходит в процессе стереотипно повторяющихся общественных отношений (обычай), в ходе формирования духовных качеств (традиция), нахождения связи между действиями и духовными качествами. Привычки, формируются в процессе усвоения правил, социальных норм, в ходе выражения простых и сложных общественных отношений, в которые включаются нормы.

Обычаи и традиции способствует усвоению простых или сложных привычек на I,II,III,IV ступенях организации воспитательной деятельности. И.В. Суханов выделяет четыре ступени воспитательного процесса, такие, как:

I. Подражание, хотя и способствует формированию качеств, требуемых определенными отношениями, еще не делает молодое поколение субъектом этих отношений. Эти отношения стоят над ним как внешняя, подчиняющая себе сила.

II. Молодое поколение должно еще осознать те требования, которые предъявляются к личности. Это осознание протекает в форме усвоения правил, норм и принципов морали, путем освоения на различных глубинах их идейного содержания.

III. Усвоение этого содержания – первый шаг к превращению молодого поколения в субъект развитых до него общественных отношений.

IV. Следующим шагом является формирование духовных качеств (убеждений, чувств, привычек и т.у.) в практике реализации общественных отношений [6].

Воспитательное влияние обычаев проявляется в первую очередь в том, что бытовые привычки, предписания, порядок повседневной жизни усваиваются автоматически, в копировально – подражательной форме «так поступал отец», и так делала мать», «так поступали предки». Подражание поступкам других людей, окружающих личность, осуществляется в процессе исполнения социальных ролей, избегания поступков плохих людей», например, в Германии распространен обычай Томаса. Этот обычай имел воспитательное значение. Того, кто в этот день последним встанет с постели, опаздывает в школу или на работу, дразнят чуть ли не весь год «ленивым Томасом», «заспанным Томасом» или же «Томасом – ослом».

Тому из членов семьи, кто встает в этот день последним, на стол вместо бутерброда кладут пучок сена и картофельные очистки; иногда на голову надевают соломенный венок. Дети спешат в школу и, придя, пишут на доске свою фамилию, опоздавшему вешают на шею большую доску с нарисованным на ней ослом, ведут его через всю общину. Даже учителя стараются не опаздывать в этот день. В Золингене у опоздавшего на работу точильщика прячут изготовленное изделие, которое он должен выкупить, -

так дразнят «ленивого Томаса». В некоторых областях (Южной Вестфалии и др.) этот обычай дожил почти до наших дней.

Суть этого воспитательного обычая состоит в том, что немцы – педантичный народ. Они позитивно оценивают также черты, как точность, педантичность, аккуратность, пунктуальность и не терпят опоздания [8].

Осознание требований, предъявляемых обществу к личности, происходит в процессе усвоения правил повседневного быта, запретов, норм, речевого предписания и др. Среди этих норм большим воспитательным воздействием обладают запреты. С. Кенжеахметов считал, что «тыйым сөздер» являются средством воспитания. Они предостерегают от плохих намерений, дурных привычек, безнравственных поступков, проявлений отрицательных черт характера [9]. К таким предостерегающим запретам относятся «*дастарқандағы тамақты баспа. Кісі мініне күлме, кемтарға күлме. Малды, ыдысты, тамақты теппе. Суды сапырма, суга дәретке отырма, суга түкірме. Көкті жұлма, шашыңды жұлма*» и др.

Қайбарұлы А., Бопайұлы Б. приводят в качестве запретов и такие, как: «*Қазақ қыз баланы қорламайды, қыз – ару, болашақ ана. Қазақ жапан даладағы жалғыз ағашты кеспейді, зақым келтірмейді. Саясына барып паналап ұйықтайды. Жалғыз қаласың деп ырымдайды. Ымырыт кезінде жатып ұйықтау қатер, өйткені бұл кезде жарық пен қараңғы, бақ пен сор, өлім мен өмір ауысады. Ымырт кезінде жатқан адам өлім тілегені деп ырымдайды. Себебі, ол уақытта өрістен мол қайтатын, оларды жайғастыратын кез. Жұмыс қолы керек. Дені сау адам ол кезде жатпайды, қолқабыс жасайды*» [10].

По словам Д. Кишибекова, запреты и поверья имеют общую религиозную основу и основываются на социальном опыте народа. Более того, существовали особые запреты – запрещающие поверья, например, *табалдырықты баспау, есікті кермеу, үйге қарай жүгірмеу, малды теппеу, басына ұрмау, күл шашпау, аяқты баспау, үйге кірген жыланның басына ақ құйып үйден шығарып тастау, суга түкірмеу, шығып тұрған көкті жұлмау* и др [11].

У казахов распространены были также запрещающие поверья, связанные со счетом предметов, голов скота. Они не говорили, сколько у них детей, сколько голов скоти например: «Абай сам обратился к нему с новым вопросом:

- неужели все это косяки – вашего аула?

- А то чьи же?

- Сколько их тут?

Азимбай промолчал. Он отлично знал число коней, но говорить об этом не хотел – считал плохой приметой. Когда, проверив косяки, он начинал дома подсчитывать их, отец всегда останавливал его: «Тише, не болтай людям о числе скота» (14) .

Э.А. Риттер указывает на соблюдение женщинами обычая «хлонипа», что выражается в выборе обращений: слово «хлонипа» обозначает скромность или же избегать «из уважения», то есть избегать из уважения к мужу и его родичам употребления их настоящих имен (особая разновидность табу). Равным образом они не должны произносить настоящее название того или иного предмета, если оно существенно напоминает имя мужа [12].

По мнению Т.Б. Крючковой, указанное явление связано с древними поверьями, согласно которым нельзя произносить имя человека, чтобы не навредить на него «дурной глаз» [13]. Так, в казахском обществе имеется подобный обычай «ат тергеу», когда считалось недопустимым снохе называть родителей и братьев мужа своими именами, М. Ауезов описывает случай, когда женщина не может произнести фамилию мужа: «Пәлімнің не? – деп болмайды. Жакып пен Настя күліп жатыр. Кемпір өзі де күле отырып: - *Молымқан* десем ұқпайт әлгі пірканшігі құрғыр... Бәсе, не деген меңіреу десеңші. *Толымқан* деген атасының атын атауға *келінінің тілі оралмай тұрғаның ұқпас болар* ма ол орыс, - деп Жакып мысқыл етеді» [14].

Таким образом, анализ традиций и обычаев в воспитательном аспекте показывает, что они играют важную роль в совершенствовании нравственной деятельности личности, наглядно демонстрируя образцы нормативного поведения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Арутюнов С.А., Чебоксаров Н.Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных биологических групп человека // Расы и народы. Современные этические и расовые проблемы. – М.: Наука, 1972, №2.
- 2 Байбурун А.К. Ритуал в системе знаковых средств культуры. – М.: наука, 1985.
- 3 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2т. – М., 1989. Т.7.
- 4 Сарсенбаев Н. Обычаи, традиции и общественная жизнь. – Алматы, 1974.
- 5 Арутюнов С.А. Обычай, ритуал, традиция // Советская этнография, 1982 №2.
- 6 Суханов И.В. Обычай, традиции и преемственность поколений. – М.: политиздат. 1976.
- 7 Кожаметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998.
- 8 Обычаи и обряды народов Европы. – М., 1982.
- 9 Кенжеахметов С. Ата - мұра. – Арқалық, 1990.
- 10 Қайбарұлы А., Бопайұлы Б. Қазақ ырымдары. Казахские поверья. – Алматы.
- 11 Кішібеков Б. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999.
- 12 Риттер Э.А. Чака. Зулу. – М., 1968.

13 Крючкова Т.Б. К вопросу о дифференциации языка по полу говорящего // Восточное языкознание. – М., 1976.

14 Әуезов М. Таңдамалы шығармалар, 312 б.

Университет «Туран-Астана», г. Астана. Материал поступил в редакцию 19.11.2012.

К.М. АБИШЕВА, А.Ж. ДОСАНОВА, Г.З. АБДЫБАЕВА
 ДӘСТҮРМЕН ӘДЕТ ҒҰРЫП АРҚЫЛЫ ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ
 АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ ТӘСІЛІ
 K.M ABISHEVA, A.ZH. DOSANOVA, G.Z. ABDYBAEVA
 CUSTOMS AND TRADITIONS AS METHODS OF INDIVIDUAL'S
 MORAL EDUCATION

Түйіндеме

Мақалада тұлғаны салт-дәстүрлер арқылы адамгершілікке тәрбиелеу жолдары қарастырылады.

Resume

The article shows the ways of educating an morality to individual by customs and traditions.

УДК 81(574)

***К.М. АБИШЕВА, **Г.К. СМАГУЛОВА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ И ТИПЫ ОШИБОК ПРИ ПЕРЕВОДЕ СРАВНЕНИЙ**

Переводческий билингвизм – это разновидность билингвизма, характеризующийся употреблением индивидуумом, группой людей двух языков в ходе их профессиональной деятельности в зависимости от конкретной коммуникативной ситуации. Для билингвизма этого типа важен функциональный статус употребляемых языков и их типологическая близость. На почве билингвизма возникает интерференция и (или) конвергенция языков. Длительное использование двух языков может приводить к их смешению: креолизации родного языка (языка перевода) под воздействием второго языка (языка оригинала).

Переводческая практика профессионального билингвизма предполагает более или менее осознанную борьбу с обычными последствиями билингвизма, выражающимися в интерференции двух языков, борьбу, направленную против их смешения, против креолизации родного языка. Профессиональный

переводчик, создавая при переводе с одного языка на другой новое речевое произведение, вполне сознательно пытается разделить и сохранить незатронутыми две языковые структуры. Однако, как свидетельствует история переводов, в анализ любого конкретного перевода даже самая последовательная «борьба за чистоту» языка перевода не позволяет полностью избежать взаимного влияния языков, поскольку смешение языков, вызывающее интерференцию, обусловлено, прежде всего, экстралингвистическими особенностями и социально-психологической природой языкового контакта.

А. Мартине также приходит к выводу о редкости явления сплошного сопротивления интерференции, хотя, по его мнению, «представляется, что целостность двух структур имеет больше возможностей сохраниться, когда два языка, находящиеся в контакте, являются равными или сравнимыми с точки зрения престижа. Ситуация, которая не является редкой в случаях, которые мы могли бы именовать индивидуальным билингвизмом или плюрализмом» [1].

В связи с этим, довольно удачным представляется определение двуязычия, а точнее, интересующей нас разновидности его – как функционального (переводческого) билингвизма, предложенное Е.М. Верещагиным: «билингвизм – психологический механизм (знания, умения, навык), позволяющий человеку воспроизводить и порождать речевые произведения, последовательно принадлежащие двум языковым системам» [2, 134].

Удивительно, что новейшие данные нейролингвистики, полученные экспериментальным путем, подтвердили, что языковой контакт совершается в ходе межполушарной связи в головном мозгу билингва, причем было доказано, что каждое полушарие головного мозга владеет одним языком. Так, левое, или доминантное, «обычно владеет главным языком общения в данном ареале, тогда как другое полушарие (чаще всего правое) понимает или знает в ограниченной степени второй язык; по каналам полушарной связи формы одного из языков, находящихся в языковом контакте, передаются в другое полушарие, где они могут включаться в текст, произносимый на другом языке, или могут оказывать косвенное влияние на строение этого текста».

Можно предположить, что именно в этот момент и происходит смешение языков, при котором реализуется интерференция, результаты которой проявляются на разных языковых уровнях. В зависимости от степени взаимопроникновения разнородных элементов языковой структуры принято говорить о заимствованиях, кальках, сдвигах семантических значений и т.п.

Под интерференцией в широком смысле мы понимаем те случаи отклонения от норм любого из языков, которые происходят в речи в двуязычных в результате того, что они знают больше языков, чем один, т.е. вследствие языкового контакта» [3,22], учитывая при этом замечание А. Мартине, сделанное им в предисловии к книге Вайнрайха, о том, что сам «индивид – это не только поле сражения различных, противоречащих

друг другу языковых типов и речевых навыков, но и постоянный источник языковой интерференции» [1,21].

При переводе имеет место лингвокультурологическая интерференция, суть которой заключается в том, что при переносе языковых/образных средств из одной культуры в другую, допускаются лингвокультурологические ошибки, которые связаны с незнанием специфики другой культуры, образа жизни другого народа, образа мира и языковой картины мира представителей других лингвокультурных сообществ, а также недостаточной лингвокультурологической компетентности в теории эквивалентности. Понятие «образ мира» можно определить как совокупность представлений человека о мире, отражающую субъектно-объектные отношения существующих во времени и пространстве материальных и идеальных субстанций (видимых и предполагаемых). Образ мира всегда национально и лично окрашен и формирует под влиянием общих и индивидуальных факторов, из которых первым и важнейшим является географическая среда, в которой живет нация. Географическая среда и климат определяют образ жизни человека, так, например, для казаха бескрайность степи благоприятствовала кочевничеству и способствовала зарождению культа животных (төрт түлік), способных накормить, обогреть, защитить. В героическом эпосе казахского народа мы находим фрагменты, свидетельствующие о культе неба (Тенгри - Тәңір), волка (борте шен), лебедя (акку), счастья (кұт), и это говорит о существовании своеобразного мировоззрения в казахском этносе, восприятия мира через предметы окружающей среды. Метафоричность мышления казахского этноса также не позволяет избежать переводческих ошибок, выражающихся в недостаточном отражении национальной специфики текста.

Переводчик должен соотносить внутреннюю программу речевого действия на другом языке с данными внешних, пресуппозитивных факторов речевого общения. Для этого он должен овладеть следующими приемами: 1) приемом реализации прагматических правил, т.е. правил отражения, преломления и использования внешних условий речевой деятельности на другом языке (или иными словами, знание закономерностей превращения внешних условий во внутренние); 2) приемом заимствования иноязычного культурного опыта исходного языка и расширения за счет этого опыта лингвокультурной общности носителя переводящего языка до опыта контактирующей с ней лингвокультурной общности – носителя исходного языка; 3) «низведение» опыта лингвокультурной общности - носителя переводящего языка [3,14].

Рассмотрим, как используются эти приемы при переводе устойчивых сравнений в романе И. Есенберлина «Кочевники» и других художественных текстах. Сопоставительный анализ текстов (текста исходного языка и текста языка перевода) показывает недостаточное знание переводчиком

этих приемов. Приведем примеры, свидетельствующие о допущении переводческих ошибок, к числу которых относятся:

1) **Незнание основных моделей пространства и времени.** Казахская метрологическая лексика имеет системный характер и национальную форму, ибо все наименования отражают своеобразное мировоззрение народа, почитающего культ животных (төрт түлік) и использующего для обозначения измерения расстояния слова, так или иначе связанные со спецификой животноводства. Переводчик, описательно передавая наименования мер времени (время, равное дойке кобылы, время, достаточное для закипания молока), в большинстве случаев пропускает наименования мер длины, ср.: *Екі бие сауымындай мезгіл оған тек Аргын биі Ақжол гана төтен берген* (И. Есенберлин. Алмас қылыш); «зато на конных состязаниях никто не мог сорвать с коня кара-кыпчака Кобланды батыра. Некоторое время, равное промежутку между двумя дойками кобылицы, противостоял ему аргынский военачальник Ақжол бий» (И. Есенберлин. Заговоренный меч, с. 38). А наименования мер опускаются переводчиком, ср.: «осы ауылдан қозы көшіндей жерде жақтарға әдейілеп байланған үш мың биенің құлындарына тартқан жиырма қатар қыл арқанды желі» (И. Есенберлин. Алмас қылыш, 50 б.).

2) **Допускаются необоснованные подмены сравнений и фразеологизмов,** когда можно использовать аналогичный фразеологизм русского языка, например: «көзінің қарашығындай күзету» - «стеречь как зеницу ока». Ср. «Сақ болындар, көздерінің қарашығындай күзетіндер,- деді» (И. Есенберлин. Алмас қылыш, 48 б.); «Смотрите только, чтобы ничего не случилось с ним. Головой отвечает за его безопасность» (И. Есенберлин. Заговоренный меч, с. 36).

3) **Допускаются пропуски национальных сравнений,** например, в нижеследующем контексте пропущено гиперболическое сравнение «жауырыны қақапайтай». К гиперболическим сравнениям мы относим те, в составе которых имеется гипербола. А. Рубайло, уточняя определение гиперболы, пишет: «Это – фигуральное выражение, в котором преувеличиваются действительные размеры, качества, состояние описываемого явления. В гиперболе отчетливо заметны различные виды тропов, или сравнений, реже здесь имеет место прямое указание на признаков явлений, но в преувеличенном виде. В первом случае гипербола основывается на преувеличении признаков не предметных, а внутренне ощущаемых восприятием. В таком своем виде она служит эмоционально-выразительным восприятием. Во втором она помогает созданию зрительно представляемого образа, т.е. является средством картинного изображения. Нередко она может сочетать то или иное средство» [4,73]. Так, гиперболическое сравнение *жауырыны қақапайтай* пропущено в переводе: «Осы топтың дәл алдында алшандай аялдаған Ақбақай аттың үстінде *жауырыны қақапайтай* боп мына көптің бәрінен айыбына асқан алып

тұлғалы бір кісі кетіп барады» (С. Досанов. «Екінші өмір», 8 б.)./ «Впереди на широкогрудном Акбае-Белокопытном, выделяясь могучим телосложением, покачивается глыбой огромная фигура ведущего»; «Шелектеп құйған нөсер жанбырдай төгіле сыр шерткен ақын сол сәт сүйген жары Сақыпжамалға өзінің ақындық жанын айқара ашып еді»./ «Такое откровение поэта, словно теплым чистым дождем пролившимся перед ней, взволновало Сакипжамал» (С. Досанов. «Вторая жизнь», с.11).

4) **Упрощение национальных сравнений – обозначений возраста человека.** Так при переводе сравнение «боз бала» упрощено, отсутствуют его компоненты в языке перевода: «Әлдебір күшті сезімдер жүректерін тыншытпаған бозбалалар ақкудың көгілдіріндей әдемі бойжеткендерді төңіректен, ат үстінде домбырамен суырып салып өлең айтады» (С. Досанов. «Екінші өмір», 9 б.). / «Девушки в седлах плыли как лебеди, джигиты вертелись вокруг на конях, пели тут же сочиненные песни, подыгрывая себе а домбрах, в которых, казалось отдавались частые удары юных сердец».

5) **Культурологическая интерференция проявляется в необоснованном пропуске сравнений,** связанных с верованиями народа: «ку сүйек», «тірі аруак» и передаче понятия «тірі аруак», «как будто с того света явился», что не совсем верно передает сакральный смысл сравнения «тірі аруак»: «Жалаң аяқ, жалаң бас, жағы суалған, адам айтқызып ап-арық ку сүйек баланың түрі тірі аруақтай қорқынышты еді»./ «В голове у Айғанши что-то лопнуло и зазвенело, словно ее ударили. «Господи, неужели Касым! Как с того света явился. Сынок! Сыночек!»

6) **В нижеследующем сравнении отсутствует на русском языке характеристика лица «безбуйрек»** и сравнение «бетпақтың шөліндей сазарып» сравнение: «Бірақ, топырақ түстес қарасұр жүзі не нұрланып сыр берген жоқ; бір нәрсеге қуанса да, қайғырса да *бетпақтың шөліндей сазарып,* безеріп тұра беретін *безбүйректігіне* басып өзгеріссіз қалды». / «Лицо его потемнело до землистого цвета, но оставалось неподвижным и ничего не выражало. Он за долгие годы научился им управлять; в минуты высокого напряжения – ни румянца, ни бледности».

7) **Необоснованная замена сравнений** «шүйкедей», «қара кемпір» национальной лексикой «байбиче». Данное слово не имеет к контексту никакого отношения, сравнение: «Баланың жанына жетіп үш арба іркестіркес тоқтағанда домалай түскен шүйкедей қара кемпір балаға құшағын жая жүгірді». / «Когда три арбы почти впритык одна за другой встали возле мальчика, байбиче легко соскользнула с арбы и кинулась к Касыму, раскинув руки».

8) **В переводе также наблюдается необоснованное умаление образа сравнения:** «Осындай алуан ойлар жан-жақты аш қасқырдай қамалып, өзінің ауыр жаракатын да ұмытып кеткен Касым қарсы алдында отырған шалға

қадала қарады». / «Эта мысль коснулась его, словно голодный волчонок за палец, и Касым, забыв о боли, в упор смотрел на деда, ожидая ответа».

9) Анализ переводов национальных сравнений показывает, что весьма часто в переводе не находят отражения национальные реалии. Сравнения исходного языка пропускаются, наблюдается буквальный перевод сравнений, например, при переводе произведения И. Есенберлина «Кочевники» наблюдаются некоторые переводческие ошибки, возникающие вследствие незнания национальной специфики выражения элементов В и т. Весьма часто переводчик пользуется приемом пропуска сравнения, не заменяя их ни аналогами, ни описательными оборотами. В переводе исчезло немало ярких, развернутых сравнений, столь характерных для казахского народа. Ср.: «Адамзаттан емес, көктегі періштеден тугандай, гүлін жарған қызғалдақтай жадыраған сұлу және Шығыстың әйелге деген қыспағына қарамай әкесі Ұлықбек жеті жасынан медресеге беріп, парсы, түрік, араб тілін үйреттірген» (И. Есенберлин, Көшпенділер, 126 б.). В переводе: «неземной красоты была эта четырнадцатилетняя девочка. К тому же, вопреки установившимся законам в отношении женщины, великий Улукбек-мырза отдал свою дочь семи лет в медресе, учил ее персидскому, турецкому и арбскому языкам» (И. Есенберлин. Кочевники, с. 93).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мартине А.. Принципы экономии в фонетических изменениях. Проблемы диахронической фонологии. - М.: Иностран. литература, 1960.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Языки культуры: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - М.: Русский язык, 1990.
3. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков.- Алматы: Гылым, 1990.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты. - Киев: Вища школа, 1990.
5. Коротеев А. О лингвистическом аспекте изучения гиперболы // Стилистический аспект изучения русского языка. – М.: 1995.

*Университет «Туран-Астана», г. Астана; **Рудненский индустриальный институт, г. Рудный. Материал поступил в редакцию 23.11.2012.

К.М. ӘБІШЕВА, Г.Қ. СМАҒҰЛОВА
 ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТІК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ЖӘНЕ ТЕҢЕУЛЕРДІ
 АУДАРУ КЕЗІНДЕГІ ҚАТЕЛІК ТҮРЛЕРІ
 K.M. ABISHEVA, G.K. SMAGULOVA
 LINGUOCULTURAL INTERFERENCE AND THE TYPES OF MISTAKES
 IN COMPARISONS INTERPRETATION

Түйіндеме

Мақалада туптұсқалық мәтіндегі теңеулерді басқа тілге аудару барысында кездесетін лингвомәдениеттік интерференция түрлері қарастырылады.

Resume

The article examines the types of linguocultural interference encountered in the transfer of the comparisons.

УДК 81'22

М.К. АКОШЕВА, К.Х. РАХИМЖАНОВ ОБ ИЗУЧЕНИИ СЕМАНТИЧЕСКОЙ СФЕРЫ ЯЗЫКА

Лингвистическая семантика бурно развивалась как структурная лексикология, затем возникла синтаксическая семантика, быстро занявшая в лингвистической семантике лидирующее положение (Д. Лайонз, 1977; Л.Г. Васильев, 1983; В.В. Богданов, 1996). В последующем в рамках порождающей трансформационной грамматики сложилась интерпретирующая семантика (Н. Хомский, Дж. Катц, Пол Постал, Джерри А. Фодор, Рей С. Джеккендофф). По отношению к интерпретирующей семантике выглядели оппозиционными оригинальная синтаксико-семантическая модель (У. Вайнрайх); генеративная семантика (Д. Лакофф, Д. МакКоли, Д. Брюс Росс), которая считала смысловую глубинную структуру; падежная грамматика (Ч. Филлмор), положившая в основу описания процесса порождения модель зависимостей с одной вершиной - глаголом-предикатом и с дополнительным приписыванием каждому узлу определённой семантической роли; семантически ориентированная теория порождения предложения (У. Л. Чейф).

Затем 70-80-е гг. ознаменовались построением других концепций синтаксической семантики, опирающихся как на одновершинные, так и двухвершинные модели (И.А. Мельчук, Т.Б. Алисова, С.Д. Кацнельсон, Ю.Д. Апресян, В.Г. Гак, Н.Д. Арутюнова, Е.В. Падучева, И.Ф. Вардуль, Г.Г. Почепцов, И.П. Сусов, В.В. Богданов, В.Б. Касевич, В.С. Храковский, Н.Ю. Шведова и др.). Так, представители Калининской / Тверской семантико-прагматической школы получили интересные результаты в описании значения предложения (Л.В. Солодушникова, В.И. Сергеева (Иванова), А.З. Фефилова, С.А. Сухих, Л.И. Кислякова, В.С. Григорьева, Н.П. Анисимова, Г.П. Пальчун, Г.Л. Другова, В.И. Троянов, В.А. Калмыков, К.Л. Розова).

Возможности синтаксической семантики расширяются за счёт добавления прагматического аспекта. В прагматический аспект, как правило, входят коммуникативная или иллокутивная цель говорящего, прагматические аспекты пресуппозиции, созданная говорящим модель адресата, принципы речевого сотрудничества/ кооперации.

В отечественной лингвистике наиболее значительную роль в исследовании семантической структуры слова сыграла Московская семантическая школа [1]. К исследованию понятий «значение» и «смысл» ученые подходят по-разному, поэтому следует говорить о «конфликте» подходов к вопросу о значении и смысле. Анализируя этот конфликт подходов между теоретиками коммуникации-интенции и теоретиками формальной семантики, исследователь П. Стросон пишет: «Согласно мнению первых, невозможно сформулировать адекватное истолкование понятия значения без ссылки на то, что говорящий обладает направленными на слушателя интенциями определенного сложного вида. Конкретные значения слов и предложений ... обусловлены правилом или соглашением, однако общую природу таких правил или соглашений ... можно понять только с помощью понятия коммуникации-интенции. Противоположная точка зрения... состоит в том, что данная концепция либо извращает подлинное положение вещей, либо ... принимает случайное за существенное. Однако система семантических и синтаксических правил, детерминирующих значения предложений, - система, в совершенном владении которой и заключается знание языка, ... не является системой правил для коммуникации» [2].

К теоретикам коммуникации-интенции Стросон относит Грайса, Остина и позднего Витгенштейна, ко вторым - теоретиками формальной семантики - Хомского, Фреге и раннего Витгенштейна. По мнению первых, фундаментальным понятием теории значения является то понятие, которое говорящий придает чему-то в процессе интенционального произнесения в конкретных ситуациях. Одной из интенций говорящего может быть стремление убедить адресата в том, что он, говорящий, верит в суждение. Грайс привел аргументы в обоснование того, что можно разработать такое понятие коммуникации-интенции или понятие значения говорящего, которое выдержит критику и не будет опираться на понятие лингвистического значения. Мнения представителей двух концепций расходятся только при рассмотрении отношений между правилами языка, детерминирующими значение, и функцией коммуникации: «одни настаивают на том, что общая природа этих правил может быть понята только благодаря ссылке на эту функцию, другие (по-видимому) отрицают это» [2]. Таким образом, главный вопрос состоит в том, можно ли само понятие условий истинности объяснить или понять без апелляции к функции коммуникации. При этом мы ... предполагаем, что условия истинности — это и есть те условия, при которых предложение может быть истинным [2].

Для теоретиков формальной семантики основная тяжесть как общей теории значения, так и частных семантических теорий ложится на понятие условий истинности и, следовательно, на само понятие истины. По Стросону, мы не можем считать, что у нас имеется адекватное общее понимание понятия значения, если у нас нет адекватного общего понимания понятия истины. Другой исследователь данной проблемы Х.Г. Гадамер рассматривает понимание как круг части и целого: целое надлежит понимать на основании отдельного, а отдельное — на основании целого, «части определяются целым и в свою очередь определяют целое: благодаря этому эксплицитно понятным становится то предвосхищение смысла, которым разумелось целое» [3]. Исследователь пишет, что когда мы пытаемся понять текст, «мы ... переносимся в то, что он подразумевает как смысл». Далее по существу Гадамер дает определение смысла: это то, «что мы стремимся допустить, признать правоту ... того, что говорит другой человек. Ведь если мы хотим понять, мы попытаемся еще более усилить аргументы собеседника». По его мнению, чудо понимания заключается не в том, что души таинственно сообщаются между собой, а в том, что они «причастны к общему для них смыслу», а цель понимания - достичь согласия по существу [3].

Таким образом, смысловое содержание - результат мыслительного акта человека. М.Я. Дымарский в своей работе «Дейктический модус текста и единицы текстообразования» пишет о смысле применительно к теории текстообразования. В рамках смысла целостного текста он признает необходимым различать смыслы отдельных высказываний, речевые смыслы строевых единиц текста и некоторое «результатирующее» семантическое образование - концепцию (данного фрагмента мира), ради которой и создается текст [4].

Часть ученых считает заслуживающим внимания такой подход к рассматриваемому нами вопросу. Мы можем говорить о языке как явлении, существующем для аккумуляции, передачи и для создания новой информации, как о явлении, создающем первичную информационную среду человека. Тогда перед исследователем языка неизбежно встает проблема определения видов языковой информации и средств, с помощью которых могут быть переданы разные виды информации.

Поднимая вопрос понимания текста, при анализе значения и смысла обращается к двум планам речи Н.Г. Морозова. Один план — это значение. К нему автор относит речевое сообщение о фактах или явлениях жизни, не выходящее за пределы фактического содержания устного или письменного сообщения. Этот план речи выражается в значениях слов, в значениях словосочетаний, предложений или целых речений, т.е. в языковых категориях. Другой план речи, т.е. смысл, лежащий за этим фактическим содержанием, отражает личностное, так или иначе мотивированное отношение к тому, что

говорится или описывается. Он отражает человеческие побуждения, отношение к фактам как к событиям, играющим ту или иную роль в жизни. Выражается это отношение через особое стилистическое построение языковых средств и их особую интонационную и мимическую окраску, которая воспринимается при слушании или мысленно воспроизводится при чтении [5].

Обращаясь к вопросу смыслового содержания, лингвист Звегинцев В.А. начинает его анализ с проблемы разграничения между языком в его состоянии и языком в его деятельности [6]. Это разграничение исследователь никак не соотносит с разграничением между языком и речью по Ф. Соссюру. По его мнению, язык в его состоянии - замкнутая структура, хотя и находящаяся в связи с человеком (язык служит целям общения людей), но изучаемая как независимый, объективный «предмет». Но при таком изучении процесс общения оказывается за пределами языка как замкнутой структуры. При рассмотрении же языка в его деятельности «язык как таковой рассматривается с точки зрения человека - его опыта, потребностей, мыслительных и иных механизмов его оперирования языком, его отношения к нему». Далее автор подмечает интересный момент: «Когда при этом говорят о деятельности общения посредством языка, то, учитывая в этом процессе, с одной стороны, человеческий фактор, а с другой стороны - технику общения, используя новейшую терминологию, употребляют выражения «кодирование» и «декодирование». Вот здесь-то и встает во весь рост проблема смысловой стороны языка, исследование которой позволяет говорить о том, что 1) теория смысла находится во взаимозависимости с познавательным, деятельностным и коммуникативным контекстом; 2) в проблеме значения, «как в фокусе, сходятся все направления современных лингвистических исследований. Повышенный интерес к проблеме значения также является одной из самых характерных черт современного этапа лингвистики. В ряду различных этапов развития лингвистики наступил такой период, который по всем основаниям можно назвать семантическим, хотя «понятие семантического (как это всегда бывает в подобных случаях) толкуется чрезвычайно расширительно и не всегда оправдано» [6]. Для решения вопроса важным автор считает анализ того, каким образом передается смысловое содержание. Если рассматривать язык только в его состоянии, то выходит, что смысловое содержание «собирается» из элементов, которые находятся в распоряжении данного языка, т.е. из языковых значений. А общение, речевая коммуникация в итоге сводятся лишь к простому обмену значениями. В таком случае на уровне образования из языковых знаков - слов - линейных последовательностей высшего порядка предложений возникают отношения, о которых Э. Бенвенист пишет: «Труднее поддаются определению отношения между словом и единицей высшего уровня. Такая единица не является просто более длинным или более сложным словом. Она принадлежит к другому ряду

понятий. Эта единица - предложение. Предложение реализуется посредством слов. Но слова - это не просто отрезки предложений. Предложение - это целое, не сводящееся к сумме его частей; присущий этому целому смысл распределяется на всю совокупность компонентов. Слово - ... компонент предложения, в нем проявляется часть смысла всего предложения. Но слово не обязательно выступает в предложении в том самом смысле, который оно имеет как самостоятельная единица» [7]. По определению Э. Бенвениста, предложение не дискретно, а интегративно; оно и не знаковое образование, каковыми являются все единицы языка, в силу того, что «предложение содержит знаки, но не является знаком» [7]. Анализируя подход ученого к вопросу предложений, В. Звегинцев пишет: «Характерно при этом, что определение предложения осуществляется, как правило, отнюдь не на основе лингвистических критериев - его выделение из последовательностей языковых знаков, его отграничение от словосочетаний всегда связывается с мыслью или суждением». В качестве доказательства лингвист приводит определение предложения, взятое из академической грамматики: «Предложение - это грамматически оформленная по законам данного языка целостная единица речи, являющаяся главным средством формирования, выражения и сообщения мысли» [8]. Основываясь на особенностях предложения, Э. Бенвенист делает вывод о том, что «предложение - образование неопределенное, неограниченно варьирующееся; это сама жизнь языка в действии. С предложением мы покидаем область языка как системы знаков и вступаем в другой мир, в мир языка как средства общения» [7]. С этой мыслью перекликается мысль Звегинцева о том, что «с предложением мы вступаем в мир языка как деятельности общения. Этот мир ... не замыкается рамками собственно языка. И именно «в этом факте следует искать объяснение того фокуса, каким образом в недрах языка рождается явление не собственно лингвистического качества» [6]. Действительно, мы обмениваемся не просто словами и их отдельными значениями, а мыслями. Слова при этом выступают как средство/ орудие коммуникации. В этой речевой деятельности прежде всего важна мысль, «она идет всегда впереди языка, а в своем языковом воплощении подчиняет себе язык, сообразуясь, разумеется, с его особенностями». Слушая речь, мы воспринимаем не отдельные слова, а смысл, который воспринимается нами одновременно и целостно с ситуацией, контекстом, опытом говорящих: «Смысл или смысловое содержание - не деятельность, а некоторое образование (оно не может разбираться на части), представляющее собой результат этой деятельности. В своем законченном или «выраженном» (посредством языковых средств) виде смысл обычно вступает в новые связи с другими смыслами, включаясь в нескончаемую цепь деятельности мысли и тем самым сохраняя свою жизненную, творческую силу. На уровне мысли такой смысл

образует мыслительную единицу более высокого порядка, а на языковом уровне также сложную по своему образованию речевую единицу, которая именуется предложением» [6].

Если смысловое содержание предстает как результат мыслительного акта, то это значит, что с помощью этого акта мысли человек «ставит ту или иную «вещь» в связь со своей внутренней моделью, а через посредство языка - с внутренними моделями других людей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебное пособие. - М.: Эдиториал УРСС, 2000. - 352 с.
- 2 Стросон П. Аналитическая философия: становление и развитие. - М., 1998. с. 213-230. // Strawson P. F. Meaning and Truth // Philosophy as it is / Honderich T., Burnyeat M. (eds.). Перев. Г.И. Рузавина.
- 3 Гадамер Х.Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991. - С.72-91.
- 4 Дымарский М.Я. Дейктический модус текста и единицы текстообразования (на материале рус яз) // Проблемы функциональной грамматики: Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. - СПб., 2000. - 262 с.
- 5 Морозова Н.Г. О понимании текста. Известия АПН РСФСР, вып. 7. - М.-Л., 1947. - С. 191-239.
- 6 Звегинцев Вл.А. Язык и лингвистическая теория. - М.: Эдиториал УРСС, 2001. - 248 с.
- 7 Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа.// Сб. «Новое в лингвистике», вып. IV. - М.: Наука, 1965. - С. 439-440.
- 8 Грамматика русского языка. Т. 2, ч. 1. - М.: Наука, 1954. - С. 65.

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 30.10.2012.

М.Қ. АКОШЕВА, Қ.Х. РАҚЫМЖАНОВ
 ТІЛДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ АЯСЫН ЗЕРТТЕУ ЖАЙЫНДА
 M.K. AKOSHEVA, K.H. RAKHIMZHANOV
 ABOUT STUDYING OF THE SEMANTIC SPHERE OF LANGUAGE

Түйіндеме

Мақалада лингвистикалық семантиканың зерттеулеріне қысқаша шолу жасалған. Мағына мәселесін қарастыруда қазіргі лингвистикалық зерттеулердің барлық бағыттары көрінісін табады.

Resume

In the article the short review of researches of linguistic semantics is given. In the questions of value all directions of modern linguistic researches meet.

UDC 372.881.111.1

A.V. ALIYASSOVA BILINGUAL EDUCATION IN A GLOBAL WORLD

The importance of cultivating language diversity in the world is growing. In many ways, the modern era of bilingual education paralleled the growth of the field of Sociology of Language. Spurred by the scholarship of Joshua A. Fishman, the study of language in society came to the forefront in the late 1960s, as the world was experiencing an ethnic revival. Bilingual contexts were the perfect situation to study language in society, for differences in language use and behavior, language attitudes, and language proficiency were magnified through bilingualism.

One of Fishman's early contributions was the extension of Ferguson's definition of *diglossia* to include the "societal allocation of functions to different languages" [1, 145]. Diglossia was then used to argue that "socially patterned bilingualism can exist as a stabilized phenomenon only if there is functional differentiation between two languages" [2, 560]. The concepts of language maintenance and language shift were then tied to a diglossic theoretical framework, claiming that only if there were strict language compartmentalization could ethno linguistic groups maintain its language. In this early conceptualization, languages in society were seen as autonomous and differentiated among themselves, belonging to one people who were linked in a single identity through language, and who used their two languages for different functions or in different geographical spaces. The field of language planning and policy evolved from these understandings of language in society. Sociolinguists involved in language planning worked to organize the use of the two languages of bilinguals in society so as to stabilize the maintenance of a minority language linked to ethnic identity, while guaranteeing the dominance of a national language linked to nation-state identity. The diglossic arrangement that language planning/policy activities promoted during this early time normalized bilingual language use in ways that preserved the dominance of a majority language, while also guaranteeing the survival of a minority language.

The bilingual education movement that accompanied the greater rights granted to language minorities as a result of ethnic movements and civil rights, likewise followed these understandings of language in society in developing models, curriculum, and pedagogy. Bilingual schooling paid most attention to the development of the dominant

language of the nation-state. In cases when minority groups had achieved some measure of control, maintenance bilingual education programs developed diglossic curricula. In these maintenance bilingual education programs the dominant language was used for certain subjects or periods of time, and the minority language used for others. Each of the two languages assumed a different functional role, thus protecting the dominance of the language of the nation-state and preserving the maintenance of the minority language as a link to the identity of a single ethno linguistic group. In cases when minority groups were more subjugated, transitional bilingual education used the minority language only temporarily in non-diglossic and increasingly less measure, so that the dominant language would win the unequal competition set up within the same space.

In the 21st century, as technology has spurred globalization, the intensive flows of people, capital, goods, images, and discourses have thrown open the enclosed spaces of nation-states which have become much more permeable. Globalization has led not only to geopolitical changes, but also to geocultural ones which have affected the sociolinguistic patterns of language in society, including the advent of super-diverse patterns of multilingualism and the emergence of new multimodal forms of communication [3].

The mere existence of languages as we understood them in the 20th century has been questioned. Makoni and Pennycook have pointed to the invention of language by European ideologies founded on the notion of territorialization. Rather than focusing on whole system differences that correspond to the enumerable languages of nation-states, the study of language in society has increasingly focused on people's *linguaging*; that is, the social *features* that are called upon by speakers in a seamless and complex network of multiple semiotic signs. That is, language is not something that human beings have, but an ongoing process that exists in linguaging. The different linguistic features are not bounded by geographical territories and national spaces, but rather they represent complex local practices of interactions that are dynamically enacted by human beings [4].

The super-diverse patterns of linguaging go beyond our conceptualization of bilingualism and multilingualism of the past. While bilingualism in the past was seen as having full command of two languages, and multilingualism as having full command of more than two languages, linguaging in society today is much more complex. Jørgensen refers to the combination of features that are not discrete and complete "languages" in themselves as "polylingualism". Jacquemet speaks of "transidiomatic practices" to refer to the communicative practices of transnational groups that interact using different communicative codes, simultaneously present in a range of local and distant communicative channels.

The focus of bilingualism is not simply to maintain two languages as manifestations of nation-states or ethno linguistic identities. Rather, the focus of linguaging bilingually is "redressing the asymmetry of languages and denouncing the coloniality of power and knowledge." [4, 231].

The globalized world we presently live in has thus enabled us to question not only the concept of language itself, but also the concept of diglossia as traditionally proposed. People "language"; that is, their language practices take up features that are "soft-assembled" in order to communicate. And their linguaging appropriates different features as it accommodates to the multiple communicative situations at hand. Additive bilingualism, or even trilingualism is no longer relevant. Bilingual use is not linear, not compartmentalized, not balanced. Rather, bilingualism is *dynamic*, and perhaps better understood as translingual [5]. *Translinguaging* refers then not to the use of two separate languages or even the shift of one language or code to the other, since there isn't "a" language. Rather, translinguaging is rooted in the belief that speakers select language features and soft assemble their language practices in ways that fit their communicative needs.

In today's globalized world, the neat use of two or more languages will no longer suffice. Rather, what will be needed will be the ability to engage in fluid language practices and to soft-assemble features that can "travel" across the internet and space to enable us to participate as global citizens in a more just world.

The difference between maintenance and sustainability is telling in itself. Maintenance refers to activities required to conserve as nearly, and as long, as possible the original condition of something. Language maintenance is thus an effort to retain the language as spoken "originally" by the group, before it came into contact with other languages, before the diaspora came into being. On the other hand, sustainability refers to the capacity to endure, but always *in interaction* with the social context in which it operates. The concept of sustainability contains in its core the grappling with social, economic and environmental conditions by which systems remain diverse and productive over time. That is, the concept of sustainability is dynamic and future-oriented, rather than static and past-oriented. Language sustainability refers to renewing past language practices to meet the needs of the present while not compromising those of future generations. Thus, the sustainability of linguaging is a *new* copy of the past, a dynamic relocation in space and time, a fertile performative mimesis that brings us to a creative emergence, a new and generative becoming [6].

As such, bilingual education today must follow more *heteroglossic* practices than in the past. That is, today bilingualism must be understood as more than $1 + 1 = 2$, and bilingual education types and pedagogies must respond to the greater complexity of the world in the 21st century. For example, many types of bilingual education programs today incorporate children with very different linguistic profiles. Whereas in the past, our understandings were that children in bilingual education programs started out as *monolinguals* either in transitional bilingual education programs or maintenance bilingual education programs for language minorities, or prestigious bilingual education programs or immersion bilingual education programs for language majorities, today many bilingual education pro-

grams incorporate language minority and language majority children and children with different language profiles. In the US, these bilingual education programs are often called “dual language”. And yet, although these dual language bilingual education programs educate together children with different language practices, the curriculum they follow is as “monoglossic” as that of the past, attempting to keep one language separate from the other in a diglossic arrangement. I argue in the next section that it is time to question these “dual language” practices for they simply normalize the dominance of English, while maintaining the other language as simply the “heritage” or minority language.

Space in our globalized world is not horizontal and homogeneous, but is also vertical, layered, and stratified with all sorts of socially, culturally and political distinctions that are indexical of differences. The multilingual repertoires of children in our classrooms are made up of bits and pieces of languaging, of features, that reflect different life-trajectories such as gender, class, race, immigration status, experience, rights, as well as spatial ones such as community or nation-state.

We set up dual language bilingual education programs insisting on dualities-of identities, of time, of space and territory. The goal is to have 50% of the time taught through one language as medium of instruction, the other 50% in the other language. And we attempt to keep the languages separate. Some call these programs “dual immersion” or “two-way immersion”. But especially for language minority students, the time spent in English cannot be considered “immersion,” but submersion. Many proponents of bilingual education argue against submersion in English - only for language minority students; and yet, they uphold the complete separation of languages that submerge language minority children for one whole day or one half-day in English. Because so many have lauded the dual language education model, educators use it without questioning the time in which language minority children, especially very young children in early childhood centers, spend being taught through a language they don't understand. Clearly, the ways in which we have set up dual language education programs reify the two languages as autonomous systems, as they normalize a diglossia that keeps English dominant and that relegates the other language to a position of inferiority, of minority status, of “heritage”. Dual language education programs, besides silencing the word “bilingual” continue to perpetuate an American identity that is English monolingual, while relegating bilinguals to a position of the other.

In working with the language diversity of American children, dual language bilingual education programs have taken an important step in acknowledging country's language diversity. But in acting as if the two languages respond to two completely different realms, dual language bilingual education programs are missing the point. These programs have the potential to educate bilingual American children in ways that do not assign two languages to two different national and ethnic identities, but to a bilingual American identity. To do so, they would have to build some spaces where the translanguaging of all emergent bilingual

Americans would be seen as an important resource to imagine, learn, read, write, and do research. It would mean encouraging children to use multiple languagings to learn and to perform, thus breaking the link between language majority and language minority identities that are perpetuated when the languages are treated as such. And it would mean that the teacher would not be afraid to build up and use the children's entire linguistic repertoire to educate and extend their language practices to encompass academic ones, without creating the asymmetry of power between English and the “other” language that exists today. Translanguaging holds much promise both as an act of communication in a global world, as well as a pedagogical practice for emergent bilinguals.

To accept translanguaging in bilingual education would mean abandoning the language garden image and cultivating a sustainable American languaging that redresses the language inequalities that have been created through the invention of separate and autonomous languages - one English all dominant and spoken by insiders, the other minority, heritage, and always the language of outsiders. Bilingual Americans translanguage as they creatively perform their languaging and acts of identity in ways that are encompassing, fluid, interrelated, and that sustains a renewed future of possibilities that is whole and not dual. To separate languages and identities is indeed to segregate and maintain bilingual Americans as the other. Sustainability of the complex language practices of bilinguals in functional interrelationship with the social and academic context in which they are performed is what we must aim for in the 21st century.

LIST OF REFERENCES

- 1 Fishman J.A. The sociology of language. an interdisciplinary social science approach to language in society. - Rowley, MA: Newbury House, 1972.
- 2 Fishman J.A., Cooper R.L. & Ma R. Bilingualism in the barrio. - Bloomington, IN: Indiana University Press, 1971.
- 3 Blommaert J. The sociolinguistics of globalization. - Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
4. Mignolo W. Local histories/Global designs: Coloniality, subaltern knowledges, and border thinking. - Princeton: Princeton University Press, 2010.
- 5 García O. Bilingual education in the 21st century: A global perspective. - Malden, MA: Wiley/Blackwell, 2009.
- 6 Pennycook A. Language as local practice. 2010.

Innovative University of Eurasia, Pavlodar. Material received on 25.07.2012.

А.В. АЛИЯСОВА
КЕҢІСТІК ӘЛЕМІНДЕГІ БИЛИНГВАЛЬДІК ОҚЫТУ

А.В. АЛИЯСОВА

БИЛИНГВАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ГЛОБАЛЬНОМ МИРЕ

Түйіндеме

Мақалада динамикалық билингвалдық оқыту мәселесі қарастырылады, ол тілді меңгерудің заманауи үлгісін айқындайды. Бұл дегеніміз – екі тілді білімнің көптілі профайл ғана арқа тіреуі болып табылады. Осы себепті әлеуметтік мазмұнның тілдік тәжірибе кешені мен өзара қызметтік байланысы – билингвалдық оқытудың тұрақты кепілі.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы динамического билингвального обучения, которое определяет современный образ устойчивого владения языками. Это значит, что двуязычное образование сегодня должно опираться на многоязыковой профайл. Таким образом, комплекс языковой практики и функциональной взаимосвязи с социальным контекстом - залог устойчивости билингвального обучения.

UDC 372.881.111.

A.V. ALIYASSOVA LANGUAGE VARIATION FROM A BILINGUAL PERSPECTIVE

One of the interesting assumptions of much work in second language acquisition is that the native and target languages can be described in a consistent and stable way. Perhaps this view derives in part from the linguistic revolution of generative grammar in which Chomsky assumed an educated speaker/hearer, in whose mind the rules and norms of her/his native language are consistently, if mysteriously ensconced and who possesses linguistic “competence” [1, 2]. This axiom of generative grammar has been useful and has allowed progress on the understanding of the rule governed nature of language. However, bilingual teachers must go far beyond the restrictions of how the individual produces grammatically correct sentences. We must adjust our approach to language teaching and learning referent to L1 (first language) and L2 (second language) input and output and a host of variables that may be important to how individuals in bilingual communities learn and use languages in the real world.

What can vary? The construct of communicative competence, first coined by Hymes and later elaborated by Canale and Swain, Bachman, Savignon, and Bachman and Palmer has made us aware of the possibilities. Linguistic variables

including phonetics, phonology, lexicon, syntax, and semantics merely represent the tip of the iceberg. A substantial area of language variation that teachers and learners must confront has to do with the region in which the language is spoken and the way that information is encoded in a particular dialect, associated with a specific geographic area. And to further complicate matters, even within a particular region, there are considerable differences *within* dialects.

For a linguist, a dialect is a variety of a language that can be associated with a particular speech community but it is acknowledged that socio-cultural and political realities often influence the actual use of term [3]. From the perspective of linguistics the term dialect is neutral with respect to the socio-cultural associations speakers and hearers may have regarding a particular way of speaking. Even the most prestigious varieties of a language are by this definition, dialects of that language.

Cummins has often noted the difference between the languages used for casual conversation (BICS) Bilingual Interpersonal Communicative Skills and the language needed to academic and abstract written and oral discourse (CALP) Cognitive Academic Language Proficiency. While he has periodically updated his characterization of these constructs (context embedded vs. context reduced; cognitively undemanding vs. cognitively demanding), the challenge for Emergent Bilingual learners and their teachers remains. Indeed, conventions of written discourse also vary not only from language to language but also from one genre to another [4].

An additional aspect of language that Emergent Bilinguals must control is pragmatics, matching our language to the message we wish to send and adjusting it appropriately to the speech community and interlocutor relationship of the speech event. For example, a polite way to disagree with what has been said could range from, “Well, I can think of another way to look at that.” to “You honor I object!”

First language growth and development may be equally complex. Many learners come to the educational process familiar with a first language variety that may differ from the standard. They may or may not have control over the academic language or have first language literacy skills. Furthermore, communicative competence in each variety of L1 and L2 entails pragmatics, discourse rules, cultural norms and values, and aspects of cultural literacy as well as register and genre.

Over and over again we discover that our language variety and the norms and conventions we use to express particular intentions to others can have a major effect on how they feel about us. Ebsworth and Kodama report that in refusing invitations, Americans and Japanese use contrasting pragmatic strategies to indicate politeness [5]. While Japanese often use a postponement strategy (I’ll let you know-they often don’t), Americans are prepared to say no, provide an excuse, and offer alternate plans. Neither solution is considered ideal in the opposite culture. Thus, we can see that the notion that people of good will know how to be polite and simply need to translate this from one language to another is mistaken. Such misimpressions draw on understandings that are part of “folk linguistics” but are not actually true [6].

Even a common speech event such as story telling can pose problems. There are socio-linguistic norms for how a story is structured, what is explicitly said and what is not said or implied. And the expected role of the listener to the story can also vary

Another distinction in communicative style is associated not with speech but with silence. Even small differences in speech vs. silence resulted in negative feelings between people. In some cultures silence in response to a question can indicate that someone is considering a question or issue seriously. The silence is intended to show respect. Mora found that different ideas about when to be silent were at the root of some communication difficulties and negative feelings between teacher and students in a multilingual classroom setting. In this context, silence is interpreted as having a pragmatic meaning; one person's attempt to show respect can be misinterpreted as an unwillingness to participate [7].

In order to develop a bilingual curriculum and provide appropriate models and feedback to learners, we must ask: What variety or varieties, genres, and registers of L1 and English do our students need to understand orally and in writing? Which do they also need to produce in speech and written texts? What level of grammatical and sociolinguistic accuracy will they need to succeed in achieving their goals? Will basic communication suffice, so long as they are understood? Or will they be required to speak politely to grumpy customers, or write a high level abstract academic essay with correct grammar, punctuation, and appropriate rhetorical structure? In what discourse domains do our students need to function? Do they need to navigate a hospital emergency room and discuss their medical history or write a technical paper for a scientific journal? The answers range from using the language of scientific inquiry to getting along with others on the playground. Questions like these will help us determine the nature of input we need to provide, and the output and feedback we need to build into our in classes and extended activities. While this task may seem daunting, the development of technology has made the job more do-able. We now have access to film, CD's, u-tube, interactive web-based activities, e-pals, Skype, and linguistic corpora. The possibilities are vast.

To address the mosaic of variation in the native language and English as part of our teaching and learning, we need above all to know and understand our students, the knowledge and skills they bring to our classes, and the language varieties they will ultimately need to comprehend and use. This requires a flexible curriculum that can be adjusted each time we meet new students. The theme-based and task-based approaches that are now part of mainstream best practices in second language teaching and learning encourage us to choose areas of discourse that are contextualized, meaningful and useful to learners. And finally, we need to discover the topics, issues and questions that our students are excited to learn about. They need the opportunity to read extensively- books of all kinds, textbooks

and periodicals. They also need to be competent in using Internet based materials, emails and navigating social networks.

It is useful to make comparisons across registers, genres, and varieties to help learners' notice both commonalities and distinctions. Even text messages, for example, represent a genre of language that could be expanded to meet the norms of written letters. A multi-faceted view of language is key. Garcia and her colleagues have also found that educational outcomes are more successful in schools where there is flexibility for learners in crossing linguistic boundaries. She suggests the term "translanguaging" to capture the fluidity of language use that allows learners and teachers to draw on alternative language systems to maximize their abilities to express themselves and allow knowledge to be acquired and shared [8]. Garcia challenges the notion that code switching has no place in the second language or bilingual curriculum. A translanguaging approach can be a very helpful bridge to the development of alternative academic and social language systems and genres as learners are freed to use the totality of their language backgrounds in order to communicate ideas that can reflect the richness and complexity of their thinking.

In sum, Emergent Bilinguals will benefit from the freedom to call on the varieties of language they have at their disposal as they develop and evolve a conceptually and linguistically rich and multifaceted repertoire of dialects, registers, and genres in each of their languages. Our task is to support them in this process and celebrate the language varieties of our students and communities.

LIST OF REFERENCES

- 1 Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. - Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
- 2 Pinker S. The language instinct. - New York, NY: Harper, 1995.
- 3 Brown S. & Attardo S. Understanding language structure, interaction, and variation. - Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press, 2003.
- 4 Connor U. New directions in contrastive rhetoric. - TESOL Quarterly, 2002.
- 5 Ebsworth M.E. & Kodama N. The pragmatics of refusals in English and Japanese: Alternative approaches to negotiation // International Journal of the Sociology of Language. - 2011.- № 3.- p. 95-118.
- 6 Preston D. Whaddayaknow?: The modes of folk linguistic awareness. Language Awareness. The University of Michigan Press, 1996.
- 7 Mora R. Silence, interruptions, and discourse domains: The opportunities to speak. Applied Language Learning, 6. - p. 1995. 27-39.
- 8 Garcia O., & Baetens Beardsmore H. Bilingual education in the 21st century: A global perspective. Oxford, England: Wiley-Blackwell, 2008.

А.В. АЛИЯСОВА
ҚОС ТІЛДІЛІК ТҮРҒЫДАН ҚАРАҒАНДА ТІЛДІҢ ӨЗГЕРУ БАРЫСЫ
ЗЕРДЕЛЕНЕДІ

А.В. АЛИЯСОВА
ИЗМЕНЕНИЕ ЯЗЫКА С ПОЗИЦИИ ДВУЯЗЫЧИЯ

Түйіндеме

Мақалада әлеуметтік лингвистика тарапынан алып қарағанда тілді оқыту мен зерделеуге қатысты көзқарастар мен заманауи пікірлер қарастырылған. Тек тілдік кодқа қосылу мәселесі емес, билингтерге қатысты мультилингвизм түсінігі қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются современные точки зрения и подходы к обучению и изучению языка с позиции социолингвистики. Рассматривается понятие мультилингвизм в отношении билингвов, а не проблема переключения языкового кода.

ӨОЖ 882.151.212.2

Б. ӘБДУӘЛИҰЛЫ

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ ТАНЫМЫНДАҒЫ ҮЙЛЕСІМ ҰҒЫМЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ

Адамзат тарихындағы аса маңызды құндылықтардың бірі – қоршаған ортамен үйлесім тауып, онан өз керегінді ала білу. Үйлесімге құштарлық қазақ халқының ұлттық болмысындағы ерекше қасиет. Үйлесім – жаратылысқа тән заңдылық. М. Безлюдова адам мен табиғат арасындағы байланыс туралы: «Күн аттары мен маусым аттары арқылы көрініп отыратын табиғи ырғақ адамзатты әр нәрсені өзіне қажетті уақытында істеуге үйретті» – деген тұжырым жасайды. Үндестікке құрылған өмір-тіршілік те жылдан-жылға табиғи күштерді мақасатына сай игере отырып, адамзаттың өз қолымен жасалады [1, 57 б.]. Адамзат өмір тіршілігі табиғатпен тікелей байланыста болғандықтан онан өз керегін алмай тұрмайды. Алайда әр елдің жалпылап айтсақ, отырықшы жұртпен, көшпелілердің оны игеруі екі түрлі. Отырықшы жұрт табиғатты өзіне бағындыра отырып, қалаған ыңғайына бейімдесе, көшпелілер өзі табиғатқа бейімделе отырып, оны аялады және саялады, онымен үндестікте өмір кешті. Жасанды дүниенің жылтырағынан гөрі, табиғаттың өз сыйын табиғи күйінде алып қажетіне жаратты.

Қазақ халқы табиғатты өзіне бағындырып, ұлы жаратылысты адамның өлшеулі білімінің аясына топтастыруға тырысқан жоқ, керісінше сол ұлылықтың сырларын тану арқылы өзін табиғаттың болмысына қарай

бейімдеп, мәңгілік әрі ұлы мәдениетке қол созды. Ал табиғатта үйлесімсіз нәрсе жоқ, сондықтан дүниенің сырларын ұғуға деген талпыныстың өзі халықты үйлесімде өмір сүруге итермелейді. Жылдың төрт мезгілінде жаз – жайлауға, қыс – қыстауға, күз – күздеуге, қыс – қыстауға көшіп жүруі осы үйлесімнің басты көрінісі. Көшпелілік дәстүрі арқылы әлемді тепе-теңдікте ұстап тұрған тіршіліктің заңдарын терең меңгерді. Қоршаған ортаны да тоздырмай, өзі де үнемі тән дүниесі мен жан дүниесін табиғатпен үйлесімде ұстап отырды. Табиғатпен үйлесім түрлі қырынан көрінеді. Мысалы, табиғат сұлулығына сүйсіну, тұнығынан қуат алу жан дүниесін жаңғыртса, таза ауа, мөлдір бұлақ, түрлі өсімдіктер тән дүниесінің дәрумені. Өмірі табиғат аясында өткен қазаққа бұл табиғи игіліктер өте жақын. Ұлан-ғайыр кеңістікте алысқа көз тігуді әдетіне айналдырған қазақтың уақытпен бірге таным әлемінің көкжиегі де кеңейе түскен. Атадан балаға берілген, табиғатпен үндес осы тұнық сезімдер ертеректе *ай, кун, таң, рауан, сұлу* т.б. секілді компоненттер арқылы кісі есімдерінің құрамынан да көрініс берді. Кейінірек нақтылана түсіп, *Мөлдір, Көркем, Әсем, Толқын, Сағыныш* т.б. есімдердің тууына әсер етті. Мұның бәрі табиғат пен ұлттың жан дүниесі арасындағы үйлесімнің нәтижесі болып табылады.

Халқымыздың жанына жақын үйлесім мен келісімге бейімділік қасиеті дала табиғатымен үндес өмір тіршілігінің негізінде қалыптасып, кейін ұлттық дәстүріне айналды. Келген қонақты құт санап, оның көңілін тауып, риза қылып аттандыру да осы үйлесімге бейімділіктің бір көрсеткіші болып табылады. Дала заңы бойынша ауыл үстінен аттап өту немесе елсізде отырған қараша үйге соқпай кету жаман ырым саналған. Ат басын бұрып, сәлем беріп, мал-жан амандығын біліп, дәм татып өту келе жатқан жолаушының парызы, сондықтан бұл заңды орындамаған адамға айып салынатын кездер де болған. Шорман ауылының үстінен ат басын бұрмай өтіп, жолаушылап бара жатқан Жаяу Мұсаның жазалануында да осындай себеп бар. Бұл қазақтың дәстүрін бұзу болып табылады. Ал ұлттық дәстүр даланың табиғаты мен заңдылықтарының негізінде қалыптасқан. Дала заңы ел ішінде соңғы жылдарға дейін сақталып келгені рас.

Қазақ ұғымында дүние дөңгелек: өмір ағысын «диірменнің тасындай, шыр айналған дүние» ұғымы бойынша түсінеді – тәулік: күндіз-кеш-түн-таң, Жыл: жаз-күз-қыс-көктем – айналып келіп, қайталанып отыратын төрт мезгіл – төрт тоқсан; төрт құбыла – батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік; дөңгеленген аспан т.б. Енді осымен үндес көк аспанның аясындағы кішкентай мекені – үйі жарты ғалам формалас дөңгелек, бұрышы жоқ, төбесіндегі дөңгелек шаңырақ арқылы шексіз кеңістікке көз салады. Қазақ ұғымында дөңгеленген уақытта тоқтау жоқ, оның тұрақсыздығы «жалған» ұғымы бойынша бағаланады. Адам мына төрт күндік жалғанның қонағы. Біреуінің келіп, келесісінің кетуі, яғни өлім мен өмір – Алланың жазуы – оның дауасы жоқ. «Алланың

жазуына дауа жоқ» ұғымы бойынша қазақ ішкі әлемін «сабырға» келтіріп, «барына шүкіршілік қылады». Осыдан келіп, қазақта өмірдің мәнін «өзінде бармен өлшеу» түсінігі қалыптасқан. «Барға риза, жоқа сабыр» ету ұғымы бүгінге дейін менталитетімізден алыс кеткен емес. Алланың жазғанымен келісу – үйлесімге келудің бір көрінісі.

Ұлт мәдениетінің қайнар көзі, тұнығы – үйлесім құбылысы кісі есімдерінің қойылуынан да көрінеді: Орынбасар, Сабыр, Саркыт, Тұяқ, Ізбасар, Төлепберген т.б. есімдер негізінен әкесі өлгеннен кейін туған балаларға қойылады. Осы есімдердің ішкі мазмұнында шүкіршілік ету – жаратылыс заңын мойындау ұғымы жатыр. «Артында қарайғаны бар», «шаңырағы иесіз емес» т.б. секілді дәстүрлі ұғымдар қашанда көңілге демеу. «Маңдайға жазылғанмен» келісудің тағы бір көрінісі «Ескі айда есірке, жаңа айда жарлықа», «Өткенге салауат» т.б. тұрақты тіркестерден көрінеді.

Сыртқы дүниемен үйлесім көптеген есімдердің пайда болуына әсер етті. Мысалы, көшіп-қону мерзіміне байланысты Жайлау, Көктеубай, Күзек, Қыстаубай т.б. секілді есімдер туған орнына байланысты қойылса, ай, жыл атауларына байланысты – Тышқанбай, Қоянбай, Жылқыбай, Наурыз, Сәуірбек т.б., апта күндеріне байланысты – Дүйсен, Сейсен, Сәрсен т.б., желді күні туған балаға – Желдібай, жаңбырлы күні туған балаға – Жаңбырбай, қардың жаууына байланысты – Қаржау, Қаржаубай т.б. есімдер қойылған. Ат қою дәстүріндегі үйлесім ұғымы әлі күнге сақталып келеді. Мысалы, 9 мамыр күні туған балаға – Жеңіс, Жеңіскүл, мұғалімдер күні туған балаға – Ғалым есімі қойылған мысалдар көптеп кездеседі. Енді нақты мысалдарға тоқталып көрелік: Астанаға көшіп келгенде туған балаға Астан, Астанай есімдері қойылып, жаңа бір тұлғалар жасалды. Сол секілді әкесінің іссапарда жүрген жерімен атау да кездеседі: Балқаш, Бұқара, Дәрия (туғанын Балқаш көлінің жағасында жүргенде есітіген). Қонағына кең пейілдік таныту да қазақ халқының психологиясындағы үйлесімге деген сұраныстың бір көрінісі. Жан дүниесінің қалауы осылайша балдаға ат қоюда да көрініс берді.

Кеңес үкіметі тарап, әркім оңаша отау тігіп жатқанда, Қазақстанға сырттан әкеліп қоныстандырылған өзге ұлт өкілдерімен арада қақтығыстар болады деген талай саяси болжамдардың болғаны рас, алайда жоғарыдан жүргізілген дұрыс саясат пен ғасырлар бойы ұлт менталитетінде сақталып келген үйлесім мен келісімге деген бейімділік сол болжамдардың теріске шығуына тікелей әсер етті. Әлемдегі тыныштықты сақтау мақсатында ядролық қарудан өз еркімен бас тартуында да үйлесім, үндесім заңдылықтарына құрылған мына әлемнің табиғи болмысына қарсы шықпау түсінігі тұрған секілді. Бұл ұғым-түсініктердің белгілі бір дәуір өлшемі тұрғысынан алғанда тіршілік ету, өмір сүрудің кейбір шарттарына сәйкеспейтін тұстары болуы мүмкін, алайда ұлы жаратылыс заңының қағидаларына сәйкестігі тұрғысынан мәңгіліккен бағытталған стратегия екенін мойындауға тиіспіз.

Қазақтың талай қиын қыстаулардан аман өтіп, ХХІ ғасырдағы, яғни қазіргі жағдайына жетуі осы ұлы заңдылықтарды сақтай білуінде.

ӘДЕБИЕТЕР ТІЗІМІ

1 Безлюдова М.М. Имя и календарь: М.: «Издательство ФАИР», 2008. – 320 с.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ. Материал 17.11.12 ж. редакцияға түсті.

АБДУАЛИУЛЫ Б.
ПРИРОДА ПОНЯТИЯ ГАРМОНИИ В КУЛЬТУРНОМ ПОЗНАНИИ
КАЗАХСКОГО НАРОДА
ABDUALI B.
THE NATURE OF THE HARMONY CONCEPT IN THE CULTURAL
COGNITION OF THE KAZAKH NATION

Резюме

В статье рассматривается природа понятия гармонии в культурном познании казахского народа.

Resume

In the given article the nature of the harmony concept in the cultural cognition of the Kazakh nation have been considered.

ӘОЖ 82-1/- 9(574)

Г.С. БАЛТАБАЕВА ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОВЕСІ МЕН ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ЖАҢА КӨРКЕМДІК ӨРНЕКТЕР МЕН АЙШЫҚТАР

Соңғы жиырма жыл ішінде қазақ қоғамында болып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа белеске шығарды. Кеңес кезіндегі саяси тепкіден, социалистік реализм құрсауынан босаған қазақ көркем сөзі алғашында абдырап қалғаны рас. Мұның өзі қоғамда «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел даму қарқынына ілесе алмай қалды» деген пікірлер тудырды. Алайда көркем өнер тез күш жинап, уақыт көшінен қалмай, жемісті ізденістерге батыл кіріскенін зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр. Ұшқыр да оңтайлы жанр – поэзияны былай қойғанда, шығармашылық толғанысы ұзаққа кететін проза жанры ширақ

қимылдап, жаңа заман биігінен қарап жазылған бірқатар үлкенді-кішілі шығармалар жаңа тақырып, тың сюжеттерді алып келді.

«Қазақстанның тәуелсіз, егеменді ел болуы – біздің жаңа тарихымыздың басы. Ендігі жерде біз өз тарихымызды бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес зерттеп, ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ұтқаны мен ұтылғанын, жеткені мен жете алмаған тұстарын кең ашып, бүгінгі егемендікке келуіміздің заңды жолын көрсетуге тиіспіз. Жалпы ұлтпен, ұлт мәдениетімен бірге қайшылықты жолдан өткен біздің әдебиетіміздің тарихы да осындай талғаммен қайта қарауды керек етеді» [1, 10 б.].

Тәуелсіздік кезеңінде жазылған прозалық туындылардағы көркемдік үлгі-өнегелер өте күрделі. Ол қаламгерлердің ұлттық ауқымындағы шеберлік нақыштарымен ғана шектелмей, әлем әдебиетіндегі көркемдік үрдістерді қазақ топырағында жаңғырта, түлете білгендігімен көңіл аудартады. Қазақ қоғамының тарихи бетбұрыстағы кезеңі – тәуелсіздік тұсында туған прозалық туындылар табиғаты күрделілігімен назар аудартады. Аталмыш кезеңдегі көркем туындылардың көркемдік-идеялық деңгейі мен эстетикалық қуатын безбендегенде, рухани еркіндік пен шығармашылық ізденістің көп қырлы, жаңа сипаты ерекше көзге түседі. Бұрын болып көрмеген тосын көркемдік амал-тәсілдерге бару арқылы қаламгердің көпке белгілі жағдайлардың өзін жаңаша суреттеуі жаңа заман оқырманының талқысынан туып отыр. Бүгінгідей түрлі ақпараттар ағыны басымдық алған заманда оқырманды қасаң қағидалар мен біржақты идеялармен ғана алдарқату мүмкін емес. Көркем өнердің көп түрлігі, қаламгердің ақыл-ой еркіндігіне мүмкіндік берілуі бүгінгі қазақ прозасының да кемелденіп, бөлекше болмысын қалыптастыра бастағандығын байқатады. Әсіресе, ұлттық идеяны берудегі әлеуметтік символиканың ролі басымдық алуда. Тәуелсіздік кезеңімен бірге келген қоғамдық - экономикалық өзгерістер қазақ прозасына да жаңа леп алып келді. Ұлттық идеяға негізделген біршама дүниелер келді. Осы аталмыш кезеңдегі жер мен ел тағдыры, «қазақтың алтын бесігі – ауыл» тақырыбы мен ұлттық таным, ұлттық рухты бейнелеп жазған туындылардың өзіндік ерекшеліктері болды. Ол ерекшелік алдымен өмір шындығының көркем шындыққа айналу формасында болды. Аталмыш кезеңге дейін кеңестік жүйе қыспағынан еркін ажырап шыққан қазақ әдебиеті алғашында абдырап қалғаны да рас-тын. Бүгінгі заман өзгерісі адам болмысына, ел тұрмысына, дәстүр-салтына қаншалықты, қалай әсер етті деген мәселелер де бүгінгі прозаның өзекті тақырыбы болып отыр. Көркем прозадағы әлеуметтік астар біресе авторлық баяндау, кейіпкер әрекеті мен ашық идея арқылы берілсе, енді бірде ирония мен сарказм тұспалында ишараланады.

Ұлттық салт-дәстүрімізді, ислами құндылықтарымызды дәріптеп, қазақшылығымызды жоғары көтеріп бейнелеген туындылармен бірге саяси-әлеуметтік өміріміздегі болып жатқан өзгерістер: ауылдың қаңырап бос

қалуы, алып-сатқан саудагерлермен, бизнесмендер мен қарапайым адамдар бейнесінің шындығы шынайы әлеуметтік пайыммен бедерленді.

Қазақ халқының жадын жаңаша толықтырған «қасқыр-бөрі», ағаш-бәйтерек, «үй-Отан-туған жұрт» т.б. ұғымдар әр қаламгерде әр тарапта көркемдік мән иеленген. Көптеген жаңа тарихи оқиғалар, мысалы: Желтоқсан оқиғасы мен оның қазақ халқының тағдырындағы қасіретті таңбасы мен саясат құрбанына айналған бейбіт өмір тұрғындарының полигон аймағындағы ауыр халі де қазіргі шығармалардың басты тақырыбы. Бұл – тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасына ғана тән ерекшелік. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасындағы үлкен бір жаңалық – дін тақырыбы. Бұл – туған әдебиетімізде үлкен шектеуге ұшырап, әдебиет ішінен өз орнын ала алмай жүрген тақырып. Әсіресе, ол XX ғасырда орны толмас үлкен эстетикалық зардап шекті. Дін тек мемлекеттік жүйеден ғана шеттетілген жоқ, біздің бүкіл мәдени болмысымыздан ажыратылды. Бұл жерде қызыл коммунистік цензура аз рөл атқарған жоқ. Әдебиетіміз дінсіз, бір қабат терісі алынған қызыл шақа денеге айналды. Міне, осындай рухани мешеулік жайлаған атмосферадан кейін С. Досанов, Т. Ахметжан, Д. Амантай, А. Кемелбаева, Д. Рамазан Е. Әбікен, т.б. қазақ қаламгерлері өте жаңашыл, ірі қадам жасады. Әрине, әр жазушы өз ортасының жемісі. Қаламгерлердің бірқатары – А. Кемелбаева мен Д. Амантайлар өздерінің дінге бет бұруын жалған бояулармен әсірелемей, ішкі болмысты таза қалпында көрсеткісі келеді. Ал, Д. Рамазан сынды жазушыларымыз дін тақырыбындағы сонылықты Құраннан тікелей аударма жасап, ремиссенция әдісіне жүгінеді. Сонымен қатар, Құранның ең қадірлі, ірі маңызды сүрелеріне үлкен мән беріп, Құранға үстірт мойын бұрмай, үлкен оқымыстылықпен қарап жазған суреткерлер де баршылық. Құран сүрелерінен үзінді келтіру арқылы дүниеге келген туындылар – автордың бар идеялық-эстетикалық тұжырым, байлауын көрсетеді. Олар өздерінің жанының байыздап, үйіздер жерін осы Құраннан тауып, шын мұсылмандық кейпін танытады.

Қазақ халқының рухани өміріндегі зор сілкініс – ата-баба дәстүріне, мұсылмандық негізге қайта оралуында. Адамды адамның жатсынбай бауыр, туыс көруі, жақсылық, ізгілікті өмірдің өлшемі ретінде бағалау – қазақ халқының ұлттық мінезіне тән қасиет. Сондықтан да ол ислами құндылықтармен кірігіп, қабысып кеткен. Алайда ұзақ уақыт бойына сырттан тағылған өмір сүру әдептерінің кері әсері бұл жүйені әлсіреткенімен, толық жойып жібере алмағаны көркем прозада да ізін қалдырған. Мәселен, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин секілді қаламгерлер амалын тауып, мұсылман дінінің қасиетін, кей көріністерін енді жанды жағдайда көркемдік құбылысқа айналдырғаны байқалады. Дін мен сенім бостандығы да – осы сөз болып отырған кезеңнің артықшылығы. Ал, оның көркем әдебиеттегі түрлі сипаты авторлық таным, шығармашылық ізденіс, талант қуаты, өмірлік мұрат секілді жағдайлармен тығыз сабақтас.

Прозалық туындыларда жаңаша мән иеленіп, отырған фольклорлық образдар жүйесі де – қасқыр-тотемі, ағаш-дүние тірегі, су-өлім, т.б. қазіргі тәуелсіздік тұсындағы өмір шындығын танытудың тәсілі ретінде қолданылып жүр. Қоғамдағы Адам рөлі оның жан-күйімен, табиғатпен, қоғаммен байланысы, ұлттық құндылықтардың көмескілену себептерін ашу мақсатында көптеген әңгіме, повестер жазылды.

Сөз өнерінің мақсаты – адамның жан дүниесіне ізгілік нұрын сеуіп, жақсылыққа, адамгершілік мұраттарға тәрбиелеу. Ал, соңғы уақыттарда жаһандану үрдісі басымдық алып, ұлттың сан ғасырлық құндылықтарын батыстық сананың көлегейлей бастағаны жасырын емес. Ұзақ уақыт бойына белгілі бір идеяларды азық еткен қазақ оқырманы өзінің рухани сұранысын қанағаттандыратын туындыларға ділгір. Тәуелсіздік тұсындағы көркем проза жаңаша үрдістердің басымдық алуымен ерекшеленеді. Қаламгерлердің орыс, еуропа әдебиетіндегі көркемдік үрдістерді ескере отырып, қазақ топырағында, қазақ оқырманының ұғым-түсінігіне сәйкес түйіндей білу шеберліктері де анық байқалып отыр. Қазіргі қазақ прозасының көркем және фантастикалық антропологиялық түрлік ерекшеліктерін Д. Досжанның, Г. Шойбекованың, Т. Шапайдың, М. Қабанбайдың, Асқар Алтайдың шығармашылығынан байқауға болады. Шығарманың көркемдік әлемінде бұрындары тек портреттік жанама сипатта ғана қолданылатын адамның дене мүшелері мен ағзаларының (мәселен: жүрек, бауыр, бүйрек, ұлтабар, шаш т.б.) жаңа қазақ прозасында сюжеттік, оқиға желісіне құралып, туындының негізгі өзегі мен шығарма арқауына айналуына баса назар аударылды. Авторлық таным мен кейіпкер характерін ашудағы осы көркем антропологиялық ерекшеліктердің тигізетін әсері мен олардың алатын орнына мән берілген. Сонымен бірге қазақ прозасының жаңаша сипаты виртуальдық, мистикалық сарындардың енуімен де ерекшеленеді. Адам болмысындағы дерексіз ұғымдарды деректендіру арқылы Адам тұлғасының күрделі қайшылығын ашу – виртуальды шығармалардың негізгі өзегі. Бұл дәстүрдің алғашқы арналары қазақ фольклорында, 20-30-жылдардағы *Алаш әдебиетінде* болғаны рас. Бірақ социалистік реализм әдісінің басымдық алуына байланысты үзіліп қалған. Жаңа ой-сезім еркіндігі арқасында қиял мен шындық синтезі арқылы символдық ой айтуға ұмтылыс тәуелсіздік жылдарындағы прозадағы соны жаңалықтардың бірі болып отыр. Бұрынғы прозалық туындылардың басым көпшілігінде Адам мен қоғам арақатынасына айрықша көңіл бөлініп, қоғамдық болмыс алдыңғы кезекке шығарылса, виртуалды туындыларда әрбір жеке адамның өзі ішкі, сыртқы болмыстан тұратын күрделі, қайшылықты тұлға деген ойға меңзейді.

Жаңа заман прозасының жаңалығының бірі – прозалық туындылардағы мистикалық сарынның көрініс табуы. Мистика қалыпты жағдайдан ауытқып, адам қиялының ең түпкіріне бойласа, көркем шығармадағы бұл сипат Өлім мен Өмірдің мәнін айыруға жұмсалады. Өлім мен Өмірдің диалектикалық

бірлігі, көркем прозаның да табиғатына тән. Шығарма кейіпкерінің тек жарқын да жақсы өмір сүруі шындық өмірге сыйымсыз. Ал ащы мен тұщысын қатар алып, арпалысқан екіұдай сезімді суреттеу – шын шеберліктің сипаты. Мистикалық элементті өз шығармашылығында пайдаланған жазушылардың туындыларын талдау осындай ой қорытындыларын жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ прозасының мистикалық сарынында жетекші рөл атқарып, жиі қолданылып жүрген «Айна» сарыны. Көркем шығарманың мақсаты – реалды шындықты ғана бейнелеп қоймай, адам жаратылысының, табиғат тылсымының құпияларына ой жүгіртуге әсер ету, адамның жан әлемін ізгілікке бағыттау. Мистикалық сарын да осы міндетті көздейді. Адам қиялы ең болмағанда мистика арқылы ақиқатқа жетеді. Бұл сәбилік санадан есейген шаққа дейінгі адам санасының өшпес қасиеті. Болмыстан тыс құдірет пен күштің ықпалы, өз ой-санасы жетелеген өмір құпияларына бойлауға ұмтылыс – саналы адамзат баласының өмір сүруінің алғышарты. Қазіргі қазақ прозасындағы тосын оқиғалар мен жағдаяттарды бейнелейтін мистикалық сипаттар осы өміршең ізденістердің іздері. Сонысымен де бағалы. Жалпы қазіргі қазақ прозасындағы мистикалық прозаға тән белгілерін талдай отырып жас қаламгерлер арасында белең алып келе жатқан жаңаша көркемдік құбылыс екендігін байқауға болады. Қазіргі қазақ әңгімесіндегі мистикалық сипат тамырын сонау фольклордан алып, бүгінгі күні өз арнасын кеңейтіп отыр. Ғасырлар бойына өзінің тылсым құпиялылығымен, селк еткізер сесімен жұмбақ болып келген мистикалық аңыз-әңгімелер қазірде қайта жаңғырып, жаңаша түрге енді.

Тәуелсіздік тұсындағы шығармалар тек тақырыптық, образдық тұрғыдан ғана емес, көркемдік ерекшелік, поэтикалық стиль тұрғысынан да жаңарып, түлегені байқалады. Жаңа тақырып пен өмір құбылыстарын бейнелеудегі тілдік айшықтар (орнаментальді) арқылы да қаламгерлердің даралық қолтаңбасы айқындалады. Адам және оның өмір сүріп, тіршілік етер ортасындағы заттық әлем арасындағы қарым-қатынасты суреттеу көркем әдебиетте үзіліп қалған үрдіс болатын. Бұл кемшін әсіресе, ұлттық әдебиеттерде туған жер, өскен орта, ұлттық ерекшеліктерін тануды тұмшалау салдарынан орын алды. Біз осы олқылықты жоюға тырысқан қазіргі қазақ прозасындағы «үй мотивінің» көркемдік мәні зор. Нәтижесінде бұл мотивтің өзі түрлі сипатта: «киелі орын, адам баласының жалпы мекені» дейтін оң бағытпен қатар, гротескілік, аллегориялық, сатиралық фон ретінде де алынатындығы мәлім болды. Мысалы: Т. Шапайдың «Үйдің иесі», Қ. Әбілқайырдың «Қағаз қала» әңгімесі. Адам және оның тұратын мекен-жайы мен ондағы тұғыну заттарының жанды образ иеленуі, иесімен байланысына баға беруі, т.б. жайттар қазақ прозасындағы тың түрендер деуге болады. Мұның сырын түсіну үшін орыс, Еуропа халықтарының әдеби үрдістеріне бойлау керек.

Фразалық идиомалар мен тұрақты тіркестердің, жарыспалы диалогтар мен монологтардың тізбекті тобы арқылы ойды үдете жеткізу, орнаментальді проза үлгілерінің жетістігін пайдалану жаңа прозадағы тың ізденістер нышаны болып табылады. Шығарма мазмұнындағы қайталаулар, прозалық пейзаждық суреттер мен адам жан-күйінің алма кезек өрілімі арқылы кестелі тіл өрнектерін бедерлеу де – прозадағы жаңа бір көркемдік тәсіл.

Мүсіндеу жүйесіне сана ағымы барысында таңбалық мән ретінде жүк арту қазіргі қазақ прозасында кең өріс алған. Бет-пішіні, түр-сымбат жекелеген эмблематика, символдық белгі арқылы бейнеленеді.

Сонымен қатар, қазақтың жаңа прозасында жалғыздық, айқай, айна сарынының қолданысы жиі кездеседі.

Қазіргі қазақ әңгімесіндегі өмір мен өлім концепті (танатологиялық сарын) де қазіргі прозада баса назар аударатын сала болып отыр. Себебі, соңғы кезде көптеген қаламгерлер өлім тақырыбын (суицидті) өз шығармаларына арқау етіп алуы жиі кездеседі. Өмір сүре білу – әрбір адам үшін үлкен сынақ. Осы сынақта уақытша қиындықтар мен ауыртпашылықтарды көтере алмай, өзіне-өзі қол жұмсау қоғамымызда көп көрініс алуда.

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі өмір мен өлім концептісі сан арналы түрлі формада бейнеленеді. Әсіресе, өзін-өзі өлтіру сарыны – шешуі жоқ күрмеулі тақырып болса да, қазақ қаламгерлері өзіндік көркемдік шешім табуға тырысқан. Аталмыш тақырыпта қарастырылған әңгімелер әртүрлі болғанымен, қаламгерлердің айтары бір. Ол әрқашан да тіпті өлім алдында да өзінің болмысыңды төмендетпей биік ұстау. Авторлардың ұсынатын концепциясы – нендей жағдай болса да осалдық танытып, күнәһар болып, өзіне-өзі қол салудан жирендіру.

Қорыта келгенде, тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасы жаңа көркемдік белеске көтеріліп, өзгеше өрнек қалыптастыру жолына түсті деп ой түйіндеуге болады. Ол – дәстүрлі халықтық, ұлттық құндылықтардың ежелден келе жатқан ізгі үрдістерін адамзаттың өркениет құндылықтарымен шебер үйлестірген көркемдік ізденістермен сипатталады. Біз талдаған туындылар – осы жаңа серпіннің алғашқы арналары. Жаңа сипатта, жаңғырған тәуелсіз сана мен сезімнің көркем болмысын бейнелейтін туындылар алдағы күндердің еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. Т.8. – 448 б.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ. Материал 15.11.12 ж. редакцияға түсті.

Г.С. БАЛТАБАЕВА
 НОВЫЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ
 КАЗАХСКИХ ПОВЕСТЯХ И РАССКАЗАХ
 G.S. BALTABAYEVA
 NEW ART FEATURES IN MODERN KAZAKH STORIES

Резюме

Статья посвящена художественному феномену молодой казахской прозе периода независимости, который только начинает исследоваться казахской литературой.

Resume

The article is devoted to artistic phenomenon of young Kazakh prose in the period of independence, which only begins to explore in the Kazakh literature.

УДК 800.1:801= 30

Л.Е. ДАЛЬБЕРГЕНОВА, Е.А. ЖУРАВЛЁВА МНОГОАСПЕКТНЫЙ ПОДХОД К СЕМАНТИКЕ ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Данная работа посвящается анализу основных лингвистических исследований, посвящённых категории каузальности, а также даётся краткий обзор философских и логических концепций причинности. Проблема причинно-следственных отношений находится в центре внимания многочисленных трудов лингвистов, поскольку каузальность (причинность) есть один из основных законов объективной действительности (causa (лат.) - причина). Причина трактуется в философии как явление, непосредственно обуславливающее, порождающее другое явление (следствие) [1]. Причинно-следственная связь является одной из ведущих форм взаимосвязи и обусловленности процессов объективной действительности. Природу причинной связи составляет порождение причиной определенного следствия. Причинная связь представляет собой «отношение между двумя явлениями, событиями, одно из которых выступает в качестве причины, а другое в качестве следствия» [2, 216]. Сущность причины и характер следствия взаимообусловлены. Понятия причины, следствия, причинной связи принадлежат к важным философским, онтологическим понятиям. Данные категории вырабатывались в процессе исторического развития и познания человеком окружающего мира. Они отражают важнейшую закономерность объективного мира, знание которых необходимо для практической деятельности человека.

Логический анализ языка, концепт «причина» исследовался учёными-исследователями на протяжении многих веков. Концепт «причина» рассматривается в работах З. Вендлера [3], Д. Дэвидсона [4], М. Арутюновой [5], Б. Рассел [6], Ю.С. Степанова [7]. Причинная связь является одним из видов содержательной связи, она изучается формальной логикой лишь с точки зрения методов ее установления, в связи с логическими приёмами установления причинно-следственных отношений между явлениями.

Основные различия между философским и логическим подходом к категории причинности состоит в том, что философия исследует причинно-следственные отношения предметов и явлений объективной реальности, определяет основные понятия и суть причинности, тогда как логика имеет своим объектом причинную связь между мыслями в высказывании, т.е. объект логики значительно уже. Она имеет дело с «идеальными» мыслительными субстанциями. Логика связана с объективной действительностью, т.к. определяет содержание её объектов. Однако в виду их абстрактности она вынуждена опираться и на языковую деятельность. Объекты логики не совпадают ни с объектами реальной действительности, ни с объектами языка [8, 50-52]. Анализ языковых фактов является для логики лишь средством, поскольку объекты изучения логики манифестируются в формах языка.

Логика обращается к категории причинности, оперирует ею, пытается установить ее в высказываниях и даже формализовать. Фундаментальными понятиями логики являются такие понятия как логический вывод, суждение, умозаключение, индукция, дедукция и некоторые другие. Является ли категория причинности логической? Д.П. Горский констатирует, что причинная связь не является логической, поскольку следствие вытекает из причины не в силу законов логики, а на основании законов природы [9]. Задача же логического анализа причинности заключается в систематизации тех правильных схем рассуждений, посылок или заключениями которых служат каузальные высказывания.

Прогрессирующий интерес к познанию внутренних взаимосвязей между явлениями объективного мира находит отражение в интенсивном исследовании языковых средств выражения каузальных отношений. По мнению лингвистов, языковая каузальность это «факт», когда каузальное отношение реализовано языковым семантическим способом, указывающее на внеязыковые каузальные связи. Причинно-следственные отношения являются объектом исследования в многочисленных работах на материале различных языков и в различных аспектах. Так, франкфуртский грамматик Зимон Хайнрих Адольф Херлинг (Herling S.H.A.) (1780-1849) рассматривает содержательную сторону языковых категорий в комплексе функционально-семантическом плане, называя её логическим расщеплением. Логическое расщепление ведет к дефиниции трех основных классов содержательных

отношений: атрибутивные, пространственно-временные и каузальные отношения. Каузальные отношения определяются Херлингом как временное следствие и отношение внутренней зависимости причины и следствия, где следствие непосредственно возникает из причины. Иначе он ее называет «Wirkursache» т.е. влияющая следственная причина; предшествующее по времени явление создает условие для возникновения другого явления. При классификации понятий: «причина» и «следствие» ученый заимствует из области локальности вопросы «откуда/ куда». [10, 214]. К каузальным отношениям в широком смысле слова ученый относит причинные, финальные, следственные, уступительные.

Сложность объекта исследования и размытость границ между понятийными областями объясняет многообразие подходов исследований категории каузальности. Т.е. к каузальному в широком смысле слова относятся непосредственно причина, следствие, цель, условие и уступки, образуя широкое поле обусловленности. [11], [12]. С.А. Шувалова называет уступительные отношения отношениями «антиобусловленности» и включает в каузальные отношения лишь причинно-следственные, целевые и условные [13: 55].

Р.М. Теремов [11], Grundzüge der deutschen Gegenwartsprache [12] включают в каузальный комплекс целый ряд семантических разновидностей, образует широкое поле обусловленности. В качестве функционально-семантического поля (ФСП) обусловленности представлены данные отношения у А.В. Бондарко [14], центральное место в ФСП принадлежит полю причины. Объединение полей обусловленности в рамках одной группировки имеет как языковые, так и неязыковые основания. Под экстралингвистическим углом зрения языковые категории причины, следствия, условия, цели и уступки можно рассматривать как отражение детерминированных явлений действительности, их влияния друг на друга, упорядоченного отношения друг к другу. С лингвистической точки зрения центральное место в рассматриваемой группировке принадлежит полю причины. Семантическое единство отношений обусловленности проявляется в соотносительности посредством взаимомотивации, пересечении полевых структур, в отсутствии чётких границ, в возможной взаимоконвертируемости: одна и та же номинативная основа отношений обусловленности может быть представлена по мнению А.В. Бондарко в виде причинно-следственной, условной и целевой структуры. Семантическое своеобразие отношений обусловленности предопределяет наличие у них ярко выраженной текстообразующей функции. Любая конструкция обусловленности содержит отсылку к другой, которая каким – то образом связана с первой как отношениями обусловленности, так и отношениями мотивации. Эти другие отсылают и отсылаются к третьим и т.д. «Благодаря комплексу перекрестных отсылок в тексте образуется некий континуум обусловленности

(семантическое пространство обусловленности), являющееся одним из компонентов практически всех разновидностей текстов» [14, 59].

Подобную интерпретацию каузальной связи мы находим также в «Основных положениях немецкой грамматики» [12, 799], где авторы исходят из «отношений обусловленности» как основной структуры и рассматривают каузальные отношения как особую категорию: «Явление р обуславливает явление q, если существование р является предпосылкой или условием существования q, причём р не вызывает явление в обязательном порядке, но обосновывает его. Р является в данном отношении условием, q – обусловленным. Отношение обусловленности охватывает различные случаи осново-следственных отношений, в особенности причинно- следственные отношения как особые. Каждое причинно-следственное отношение является, таким образом, отношением обусловленности, в то время как обратное не действительно». Понятие обусловленности шире и полнее понятия причины. Причина является определённым видом условия, в то время как не каждое условие является причиной.

Л.И. Камынина представляет причинно-следственные отношения как функционально-семантическое поле на материале английского языка, определяя языковые структуры и единицы языка, относящиеся к ядру поля каузальности, к окооядерному и периферийному пространству. [15]

В языковедческой литературе 60-х годов 20 в. категориальная сущность каузальности была определена как синтаксическая (О.Д. Боев [16], В.Л. Медынская [17], Н.И. Штыкало [18]). Учёные показывают лингвистическую специфику понятия причины в сравнении с философской и физической его интерпретацией, раскрывают особенности, присущие ей как лингвистическому явлению. «Значение причины получает выражение в определенной системе лексических и грамматических форм, которые возникли в языке вследствие познания самой действительности, ибо при описании любой познавательный материал неизбежно пропускается через сортировочную машину языка» [18, 8]. Так как язык представляет особую лингвистическую модель отображения мира, то необходимо раскрыть специфику их содержания в плане строго лингвистической интерпретации, учитывая понимание языковых категорий носителями языка. Причём необходимо учитывать специфику того или иного языка.

А.П. Комаров рассматривает общее значение каузальности («предметно-логическое отношение») как семантическое ядро совокупности средств выражения, лингвистический статус которых определяется как реляционное поле каузальности (РПК) в немецком языке [19]. Под РПК понимается семантическое пространство, образуемое совокупностью классов структур, принадлежащих разным уровням языка и объединенных общностью выражаемого ими отношения каузальности. А.П. Комаров вычленяет в РПК центр и два

периферийных сегмента. «В центре» РПК находятся структуры, выражающие каузальное отношение в максимальном чистом виде, не отягченное никакими другими оттенками. На периферии, по мере удаления от центра, располагаются структуры в зависимости от степени убывания чистоты каузального значения, а именно языковые структуры условия, цели, уступки и следствия.

Необходимо отметить также работы Е.Н. Охилькова и Г.А. Кононова в области немецкого языка, посвящённые исследованию каузальных средств выражения в функционально-стилистическом плане. Так, Е.Н. Охилькова анализирует функционирование отдельных средств выражения каузальности в публицистическом, официально-деловом и научном стилях, Кононова выявляет функционирование каузальных языковых средств в неофициальном (бытовом) диалоге. [20], [21]

В казахском языке каузальность рассматривалась прежде на уровне синтаксиса (А. Хасенова [12], Н.Х. Демесинова [13], М. Балакаев [14], Ш. Сарыбаев [15]). Необходимо отметить исследование функциональных аспектов причинно-следственных отношений в казахском языке М.М. Толеуп [16] и С.Ж. Тажибаевой [17], М.М. Кумисбаевой [18]. В работе С.Ж. Тажибаевой причинно-следственные конструкции рассматриваются в контрастивном плане, производится анализ полипредикативных аналитических и синтетических каузальных конструкций в казахском языке и их сопоставление с алтайскими и тувийскими языками.

В связи с универсальностью каузальности как категории мышления изучение средств её выражения приобретает когнитивную значимость. Концептуальная причинно-следственная семантика служит источником существования систем языковых единиц, законов их речевой актуализации, а также предопределяет структуру высказывания, представляя собой основу их функционирования.

Каузальные конструкции дифференцируются на основе отражаемого ими конкретного коммуникативно-прагматического содержания, различные варианты которого проявляются в каузальных категориальных ситуациях. Характерной чертой каузальности является то, что она может быть выражена как при помощи определённых эксплицитных причинно-следственных показателей, так и путём тема - рематического отношения в линейной последовательности отражаемых языковыми средствами событий. Доминантная роль в механизме актуализации каузального отношения принадлежит языковому инварианту, своего рода программе, представляющей собой обобщённую типизированную каузальную ситуацию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. 1983.

- 2 Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: учебник. 3- изд., перераб. И доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – 608 с.
- 3 Вендлер З. Причинные отношения: Пер. с англ.// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 18: Логический анализ естественного языка. - М., 1986,
- 4 Davidson D. Causal relations // The Journal of Philosophy. 1967. Vol. 21.
- 5 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. - М., 1988, С. 157.
- 6 Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы: Пер. с англ. - М.: Изд-во иностр. литер., 1957. –555 с.
- 7 Степанов Ю.С. Концепт, причина и два подхода к концептуальному анализу языка.//Логический анализ языка. Академия наук СССР. Культурные концепты. - М., 1991. - С. 5-14.
- 8 Тарасова Л.Д. Языковой статус причинной связи.//ФН.1998. № 1. - С. 50-55.
- 9 Горский Д.Р. Логика. - М., 1963, - С. 259-262.
- 10 Herling S. H.A. Syntax des einfachen Satzes.Hersg. Elmentaler M. Logisch-semantische Studien in der Grammatik des 19. Jh.. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996. - 356 s. (S. 214)
- 11 Теремова Р.М. Опыт функционального описания причинных конструкций. Л.: Изд-во ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1985. - 274 с. (С. 6)
- 12 Grundzüge einer deutschen Grammatik. Autorenkolleg unter der Leitung von K.E. Heidolph. Berlin (O): Akademie Verlag, 1981. 876s. (S. 799)
- 13 Шувалова С.А. Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения. М.: МГУ, 1990. - 215 с. (С. 55)
- 14 Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. - СПб.: Наука, 1996. - 197 с. (С. 59)
- 15 Камынина Л.И. Функционально-семантическое поле каузальности в современном английском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. - М., 1992. - 16 с.
- 16 Боев О.Д. Сложные предложения с причинными отношениями в современном немецком языке и их коммуникативное членение. Дисс. канд. филол. наук. - М.: Изд-во МГПИИЯ, 1963. - 258 с.
- 17 Медынская В.Л. Синтаксическая категория причины и ее взаимодействие и др. синтаксическими значениями (по данным русского языка I половины 19 в.). Автореф. дисс. филол. наук: 10.02.01. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ Ордена Трудового Красного Знамени, 1973. - 17с.
- 18 Штыкало Н.И. Формы выражения синтаксической категории причины и принципы их выбора в русском литературном языке. Автореф. дисс. филол. наук: 10-660 – русский язык. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ Ордена Трудового Красного Знамени, 1971. - 22 с. (С. 8)

- 19 Комаров А.П. Система средств выражения причинно-следственных отношений в современном немецком языке. Автореферат дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.04. - М.: Изд-во МГПИИЯ им. Мориса Тореза, 1973. - 70 с. (С. 167-168, С. 11,)
- 20 Охильков Е.Н. Функционально-стилистическая реализация средств выражения каузальности в современном немецком языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. -М., 1986. - 18 с.
- 21 Кононов Г.А. Выражение каузальных отношений в немецкой диалогической речи (на материале немецкого языка): Дисс. канд. филол. наук. - Пятигорск, 1994. - 178 с.
- 22 Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. -Алматы. Ғылым, 1971. - 305 б.
- 23 Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. - Алма-ата: Наука. 1974. - 171 с.
- 24 Балакаев М. Сөйлемнің толықтауш және пысықтауыш мүшелерін айыру туралы // Халық мұғалемі. - Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. 1952/10 - Б. 73-79.
- 25 Сарынбаев Ш.Х. Толықтауыш пен пысықтауыш мәселесіне// Халық мұғалемі. - Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1953/8 - Б. 41-46.
- 26 Төлеуп М.М. Кәзіргі қазақ тіліндегі себеп-салдарлықтың функционалдык аспектісі. Дис. филол. ғылым: 10.02.02- қазақ тілі. Алматы: Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеттің баспасы, - 2002. - 148 б.
- 27 Тажибаева С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке. (электронный ресурс) Дисс...канд. филол. наук: 10.02.20. - М.: РГБ, 2005. - 354 с.
- 28 Кумисбаева М.М. Каузальный гипотаксис английского языка и способы передачи его в казахском языке. Дисс...канд. филол. наук: 10.02.04, 10.02.02. - Алматы: Изд-во КазГУМО и МЯ им. Аблай-хана, 1999. - 123 с.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, г. Астана. Материал поступил в редакцию 04.10.2012.

Е. ДАЛЬБЕРГЕНОВА, Е.А. ЖУРАВЛЁВА
СЕБЕП-САЛДАР СЕМАНТИКАЛЫҚ ДӘРЕЖЕСІ ТУРАЛЫ ТҮРЛІ
ШҚІРЛЕР
L.E. DALBERGENOVA, E.A. ZHURAVLYEVA
MULTIDIMENSIONAL APPROACH TO THE SEMANTICS OF CAUSAL
RELATIONSHIPS

Түйіндеме

Берілген мақалада себеп-салдар функционалды семантикалық дәреже ретінде қарастырылады. Бұл мақалада себеп-салдар дәрежесі туралы түрлі пікірлер жиналады.

Resume

The given article analyses causality of functional semantic category. This work contains the different aspects of causality category

ЭОЖ 398.224(574)

Қ.П. ЖҮСІП, Н.Қ. ЖҮСІПОВ
МӘШҲҮР–ЖҮСІП – СӨЗ ШЕБЕРІ:
АДАМ ПОРТРЕТТЕРІ

Қазақ тілі байлығын меңгермеген адам сырттан кіргенде, далада аяз бар екенін жай хабарлаумен шектелсе, тіл байлығын шындап меңгерген қазақ тек «Аяз бар»-деп жай мәлімдеуге ұрынбай: «Шытқыл, шыңылтыр, шытырлаған, үскірген, өкіріп тұрған, ақырған т.с.с. сөздердің бірін атаса, аяз сипатын көз алдымызға нақты елестете алар едік қой.

Біз содан кейін де республикалық газет-журналдарда қазақ тілі байлығын дәлелдеуге арналған мақалалар жариялап отырдық та, соның бәрін осы кітаптың соңғы бөлімінде жинақтап берген болатынбыз. Ол жинақтау кейін шыққан 7 томдық шығармалар жинағымыздың 3- томындағы, яғни «Мектепте қазақ әдебиетін оқыту»- деген еңбегіміздің соңғы «Көркем шығарма тілін таныту»- делінген 3- бөлімінде (295-409 б.) орын алғанын еске саламыз.

Көркем шығарма тілі байлығын дәлелдеуге арналған бұл мақалалар негізінен алғанда, 1917 жылдан кейін кітап шығарған: М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісов т.с.с. қаламгерлер шығармаларынан алынып келсе, қазақтың белгілі ақыны Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының 1917 жылдан көп бұрын 20 томдық шығармалар жазғанын ескеріп, алдымен жол бастаушы ретінде Мәшһүр-Жүсіп шығармалары тілін танытуды мақсат еттік.

Бұл орайда ескерте кететін тағы бір мәселе- Мәшһүр-Жүсіп қағазға түсірген ауыз әдебиеті нұсқалары мәтіндерінің Мәшһүр-Жүсіп шығармалары ретінде қарастырылуы орынды болады деп шешкенімізді еске саламыз. Себебі ауызша айтылғанды саралап қағазға түсірген Мәшһүр-Жүсіптің сол ел арасында бұрын ауызша ғана таралып келген ауыз әдебиетіндегі сөздерді теруі, бағалауы- бәрі жатқанын, оны Мәшһүр-Жүсіптің төл туындыларындағы сөздерге ықпал еткенін ескеріп, осы 20 томдықтағы сөздерді «Мәшһүр-Жүсіп тілі»- деген аталыммен жариялап, сонынан соның жалғасы ретінде кейінгі қаламгерлер: Б. Майлин, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісов т.с.с. шығармалары тілін топтастыруды

жөн санадық. Сол кітаптарға (әзірше 6 том бола ма деп шамалап отырмыз) топтастырылған мысалдардың бәрін «Сөз құдіреті»- деген атпен жариялауға кіріспек ниетіміз бар. Егер осы мақсатты іске асырып үлгерсек, ол қазақ тілі байлығын дәлелдейтін еңбек ретінде басқа тілдерге аударылып жатса, қазақ тілінің әлемдегі ең бай тілдің бірі екені дәлелденіп, бүгінгі қазақ тілін екінші қатардағы тіл ретінде санап, елемейтіндерге ой саларлық еңбек жұрт назарын аудартар еді деген ойдамыз. «Мәшһүр-Жүсіп тілі» дегенде, оның ішіндегі тақырыптарды (оқырман іздеуін жеңілдету үшін) алфавит ретімен бергенді жөн көрдік. Сонда «Адамның оң сипаттары», «адамның теріс сипаттары»- тақырыптарының алдымен берілуін ескертеміз. Осы орайда мысалдар өрілуі тұсында белгілі томның қай жылы қай баспадан шыққанын ескерте бермей-ақ (біріші томы С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті баспасынан 2003 жылы шыға бастағаны белгілі) алдымен том реті, ізінше кітап бетін келтірумен, қажет сөзді астын сызып, яғни неғұрлым багтитып көрсетіп, берумен шектелетінімізді еске салғымыз келеді.

Адам портреті

Аңқи// Ашық-шашық қалу, жабылмау, аңқию. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1- том, А., Ғылым, 1974, 279 б.

1. Жұмысым жоқ **аңқиған** ауыз, тілде,
 Ұстасумен кетеді қолым белде. (2-26 б.).

2. Төсі менен балғасы балқып кетіп,
 Аузын ашып **аңқиып** қалды тұрып. (3-151 б.)

3. Сонда бейпіл жауып тұрған жаңбырдың бір тамшысы оның **аңқитып** ашқан аузына тамбасқа шарасы бола ма, тамады. (11-126 б.).

Бүр // Жиырып, бүрістіру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2- том, А., Ғылым, 1976, 571 б.

4. [Гүлшат туралы]

Оймақтай аузы **бүріліп**,

...Тысқа шықты көрініп. (4-375 б.).

Тамса // Бір нәрсенің дәмін ауызбен байқап көру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8- том, А., Ғылым, 1985, 577 б.

5. Өмірін өткізеді жазды-қысты,
 Аузының дәмін алып **тамсауменен**. (4-13 б.).

Шалжай (шалжи) // Емін-еркін, қаннен-қаперсіз жайғасу, шолжию. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10- том, А., Ғылым, 1986, 114 б.

6. [Жаңабатыр] Аузын ырбитып, ернін бұлай бір **шалжайтты**, олай бір **шалжайтты** да, қайтадан теріс қарап жата кетті дейді. (9-158 б.).

Брби // Ауыздың, әлде басқа бір заттың сөлекет ашылуы, жыртию // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10- том, А., Ғылым, 1986, 403 б.

7. Сонда Өтекең [Өтеміс абыз]:
-... Аш кетті-ау, тамаққа жары алмай кетті-ау!- деп, аузы **ырбиып**, ... жылап отыр дейді. (9-245 б.).
8. [Жаңабатыр] Аузын **ырбитып**, ернін бұлай бір шалжайтты, олай бір шалжайтты да, қайтадан теріс қарап жата кетті дейді. (9-158 б.).
- Бұрал** // Толықсып, толқу, майысу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 536 б.
9. Майданға Бедер кірген соң, // -Кел, Қасақ!- деп тұрған соң, // Шыдамады Наурызбай // Түрегелді-ау орнынан, // Шыбықтай белі **бұралып!** (5-324 б.). **Албыра** // Беттің, еріннің қызарып дуылдауы. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 205 б.
10. Бетінен **албыраған** қаны кетті,
Сайраған бұлбұл құстың сәні кетті (3-295 б.).
11. [«Бопы төренің қарындасын жоқтағаны»]
Албыраған ақша бет
Сүйегіне таяйын. (5-30 б.).
- Дидар** // Жүз, келбет, түр, түс. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 128 б.
12. «Ақ сұңқардың **дидарын** көрейін!»-деп,
Орынбай сол жарлықпен келе жатыр.
[Орынбайдың Шортанбайға айтқаны] .(6-221 б.).
- Үз** // Бүгін, тұтас заттың, нәрсенің бір бөлегін қолмен жұлып алу, бөлектеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 522 б.
13. Алмадай екі беті **үзіліп** тұр,
Үзілген қызыл гүлдей сағақтары. (13-118 б.).
- Бөксе** // Адамның, жануарлардың белінен төменгі дене мүшесі. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 401 б.
14. Жөргекте қызды Құдай ұрған, ботам,
Бөкссін іздегенде, бұрған, ботам. (13-184 б.).
15. Сонда Мақпал бәйбіше:
-... «Бұл қай **бөксе?**»- десең, Айдабол шыққан **бөксе**...-деп, жүре берген екен. (10-13 б.).
- Жұлын** // Омыртқалардың ішіндегі мимен жалғасатын ақ зат. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 218 б.
16. **Жұлын** тұта жаурын ортасына
Мейірбандық тигізді Құдірет қолын. (13-111 б.).
- Аз** // Арықтап жүдеу, еттен арылу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 75 б.
17. Мен өзім өлең іздеп, жүдеп **аздым**,
Өлең түбін шешмадай күнде қаздым. (4-305 б.).

18. Сайрауға дәрменім жоқ, тұрмын қажып,
Ұзын түн ұйқы көрмей, жүдеп **азып**. (11-121 б.).
- Ары** // Жүдеп-жадау, арықтау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 356 б.
19. Алты күнде айналып барып келді,
Дәм татпай, ұйқы көрмей, **арып** келді. (3-109 б.).
- Ашаң** // Жұқалау, арықтау (Ашаң жүзді-аққұба өңді (кісі)). // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 514 б.
20. Жағында жапырақ ет жоқ **ашаң** қудың
Сықырына неше түрлі көз жетпейді. (4-49 б.).
- Жара** // Баптау арқылы аттың етін таралту, шынықтыру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 672 б.
21. [Бала жоғалтқан кемпір сөзі]
Дүниені кезіп қарадым,
Аш күзендей **жарадым**. (10-200 б.).
- Қатпа** // Арықша келген, жұқа, ілмиген. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 148 б.
22. Надан жұрт надандығымен қыздарын тұтқынлықта қалдырып, ас ішіп-жемейтін арық қылып, **қатпа** қылып өсіреді. (11-10 б.).
- Иін** // Иық. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 490 б.
23. Жауға айқайлап тигенде, // Оң **иініне** қонбады // Төрт мұқырраб періштен. (5-254 б.).
24. Көтерген ол төсекті және кейін,
Бас та жоқ, аяқ та жоқ, жалғыз **иін**. (11-267 б.).
- Ебдейсіз** // Ыңғайсыз, жөнсіз, сөлекет, ерсі. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 249 б.
25. Осы Малайсары заманында **ебдейсіз** ірі батырдың бірі есепті болған. (9-124 б.).
- Келбет**. // Түр, түс, кейіп, кескін. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 586 б.
26. Қолдары хор қызының сым күмістей,
Таларсың **келбетіне** көзің түспей. (13-57 б.).
- Тығыршықтай** // Топ- толық, жұп-жұмыр. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 357 б.
27. Өзі шаршы ғана **тығыршықтай**, ұзыны мен көлденеңі бірдей жігіт екен. (13-131 б.).
- Қиыл** // Қиып қойғандай сұлу көріну. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 210 б.
28. Қараса, **қиылып** тұр қара қасы,
Толғанып оқ жыландай өрген шашы. (3-12 б.).

Түкси// Ашулы кейіп көрсету, қабағын қарс жабу.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 328 б.

29. Ата-бабасының қаны қойдың қанындай ағып, алып берген жерінен үрім-бұтақ балалары көзінің жасын төге-төге қаңғып кете берді де, бет-аузы **түксиген**, басы қуықтай бүріскен... бір жұрт иесіз жатқан жердей иелене берді. (8-281 б.).

Құрсақ // Жан-жануарлардың асқазаны, қарыны. //Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 515 б.

30. Ауыздан ішілген асты **құрсақ** өзіне қарай тартып алып, төрт машина жан-жаққа жібермей, жинап, сақтап: бірі мидай араластырып қайнатып, бірі қаймағы мен тортасын айырып, бірі тортасын түп қарынға шығарып тастап, тұрып қалған таза қаймағы есептісін бауыр өзіне қарай тартып алады. (13- 76 б.).

Пісте // Ұшы сүйірленіп келген әдемі мұрын.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 34 б.

31. Көрмеген мұндай жанды мұнан бұрын,
Нәркес көз, ғұнша ерін, **пісте** мұрын. (12-26 б.).

32. Ғұнша ерін, **пісте** мұрын, лұлу иек,

Қалмайды жүзін көрген пендеде арман! (13-118 б.).

Толық // Ет-жеңді келген, семіз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 186 б.

33. Омардан-Садуақас Ақшатау болысы болып жүріп, отыз жетісінде өлді. Бет біткеннің сұлуы, адамның **толығы**. (10-316 б.)

Сіңір // Дене мүшелерін байланыстырып тұратын ақшыл сары мықты зат.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 514 б.

34. Көктерде Туабет, Кішире бар болса, адамда оның есебіне қанша саны жоқ **сіңірлер** бар. (11-26 б.).

Тамыр//Қан жүретін жол. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 580 б.

35. Палакта үш жүз алпыс күннің орны есебінде адамда үш жүз алпыс қан **тамырлары** бар. (11-26 б.)

Қолаң //Қалың, жуан, ұзын, (шаш). //Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 292 б.

36. Жігіт [Боздақ]

Қайтті екен, Ақбала қыз, **қолаң** шашын,

Көрінген жабысыңқы қиғаш қасың?! (6-218 б.).

Қушық // Қушиған, тар, бүрісіңкі. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 409 б.

37. «Қарысып тігемін, сүйемін!..»- деп жүргенде, сендей шекесі **қушық**, сорайған жақтылар сілесі құрып, талып өледі!- депті. (6-95 б.).

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ. Материал 23.07.12 ж. редакцияға түсті.

К.П. ЖУСУП, Н.К. ЖУСУПОВ

МАШХУР – ЖУСИП – МАСТЕР СЛОВА: ПОРТРЕТЫ ЧЕЛОВЕКА.

K.P. ZHUSIP, N.K. ZHUSIPOV

MASHHUR - ZHUSIP - A MASTER OF WORDS: THE PORTRAITS OF A HUMAN

Резюме

В статье рассматриваются особенности языка произведений Машхура – Жусипа.

Resume

This article discusses the features of the language of Mashkhur - Zhuship works.

ӘОЖ 398.224(574)

Қ.П. ЖҮСІП, Н.Қ. ЖҮСІПОВ МӘШХҮР–ЖҮСИП – СӨЗ ШЕБЕРІ: АДАМНЫҢ ТЕРІС СИПАТТАРЫ

Бұған дейін «Көркем сөздің құдіреті» кітабымызда (Павлодар, Павлодар университеті, 2000 ж., 5-286 б.) қазақ әдебиетін мектепте оқытуға арналған өзіндік зерттеу ойларымызды келтіре отырып, оқушылардың шығарма көркемдігін кең саралауы үшін қазақ жазушыларының тіл байлығын дәлелдеуге негізделген «Мектепте көркем шығарма тілін оқыту» деген тақырып (3-бөлім, 197-286 б.) ішінде қазақ тілі байлығын дәлелдеген қазақ ақын-жазушыларының тіл байлығын әспеттеген, негізінен алғанда, Қазан төңкерісінен (1917 ж.) кейін жазылған Б. Майлин, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісов т.с.с. жазушылары тілінен мысалдар келтірген болатынбыз. Атап айтқанда, ондағы «Мектепте «Абай жолы» тілін оқыту»- деген мақала бұған дейін республикалық «Қазақстан мектебі» журналының 1986 жылғы бірінші санындағы (40-45 б.) мәтін бойынша келтірілгенін еске аламыз. Онда қазақ тілі байлығын дәлелдеу үшін белгілі бір табиғат құбылысы, оның ішінде қар жаууы, аяз түрлеріне арналған: С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров, Ғ. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісовтен, т.с.с. алынған мысалдар алдымен орын алып, ізінше М. Әуезовтің «Абай жолы» дәуірнамасындағы аяз түрлерін суық сипатына қарай (ең жылылау дегенінен ең қақаған түрлеріне дейін) көрсету жүзеге асқан еді. Көркем шығарма тілі байлығын дәлелдеуге арналған бұл мақалалар негізінен алғанда, 1917 жылдан

кейін кітап шығарған: М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісов т.с.с. қаламгерлер шығармаларынан алынып келсе, қазақтың белгілі ақыны Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының 1917 жылдан көп бұрын 20 томдық шығармалар жазғанын ескеріп, алдымен жол бастаушы ретінде Мәшһүр-Жүсіп шығармалары тілін танытуды мақсат еттік.

Адамның теріс сипатын ашарлық үлгілер

Аңғал// Істің алды-артын аңғармайтын, аңғырт.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 271 б.

1. Бөгенбайдың тілін алып, [түсінгендер] қала беріпті де, **аңғалдары** төрелермен кете беріпті. (9-177 б.).

Арамза// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 311 б.

2. Ақырет сенсіз маған қызық емес,
Тілеуін **арамзаның** Құдай бермес. (3-179 б.).

Арсалаң// Еркелік, еркіндік. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 340 б.

3. Оның өзінен әл кетіп, шаба алмай тұрып қалғанын сезбей жанында тұрған бір есерсоқ **арсалаң** қылышты жұлып алып, Кене ханды мойнынан шауып жібергенде Кенесары ханның басы да жерге түсті. Шапқан «батырдың» өзі де сылқ етіп құлай кетті дейді. (9-165-166 б.).

Арсыз// Адамгершілік қасиеті төмен, ұятсыз, абыройсыз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 341 б.

4. Жүзіқараның айтам, - деп, - **арсыздығын**,
Сияға былғамайын қалам малып. (4-173 б.).

5. Мына түріңмен, осы аптыңмен ұялмай, қалайша тіленшілік қылып жүрген **арсызсың!** (11-83 б.)

Әккі// Айлакер, қу, тәжірибелі. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 601 б.

6. Кедейдің шықпайды өнер саяғынан,
Байлардың **әккі** болған таяғынан. (13-95 б.).

Әулекі// Өзін жөнді ұстай алмайтын, дарақы, даңғой, әумесер.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 650 б.

7. Таз -**әулекі**, соқыр-әңгі. (11-160 б.).

Бақкүндес// Бәсекелес, бақталас. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1974, 50 б.

8. Мұнымен замандас қырғыздың бір ханы Бөлтірікпен **бақкүндес** болып, қырғыздан пәлен шешен, түген шешен дегенді алдырып, айтыстыра беретін сықылды. (6-141 б.).

Бәтуәсыз// Тұрақсыз, табансыз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1974, 201 б.

9. «Олжаш би- дейді екен, -сөзі **бәтуәсыз**, берекесіз, өзі де оңбаған, арты да маз болмаған жан» -деседі. (6-177 б.).

Бекер// Босқа, текке, әншейін, жайдан-жай. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1974, 236 б.

10. Болса да көзі соқыр, аузы кисық,
Еш адам оның сөзін демес **бекер**. (4-267 б.).

Бұрыс// Дұрыс емес, теріс, кисық. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2- том, А., Ғылым, 1976, 551 б.

11. – Сенікі дұрыс, менікі **бұрыс** екен, білмегендік, адасқандық екен!- деп... (8-47 б.).

12. Сонда бәйбішесі:

-Оның кепесін күйдірдіңіз ғой! Бірінікін- дұрыс, бірінікін **бұрыс** қылсайшы, сонда дау бітеді ғой!-... (8-232 б.).

Бықсық// 3. Ауыс. Бітіп болмайтын ұсақ, пасық сөз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 581 б.

13. Кигіз бен ақшасына дамыл бермес
Шаруасын айналдырған **бықсық** байдың. (12-197 б.).

Даукес// Дау құмар, жанжалшыл. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 61 б.

14. Және татар болса, **даукес**, қажетшіл, іздегені жанжал болатындығына бір нақлия сөйлейді. (10-311 б.).

Долы// Ыза кернеген, булықпа, ызақор. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 3-150 б.

15. Көрдің бе, ұрғашылар, мына сөзді,
Дольдан, адам түгіл, Тәңірім безді. (2-298 б.).

16. Қатының **долы** болса,
Сүйегіңнің қалмас бүтіні. (11-166 б.).

Дүмше// Шала сауатты, жөнді білім алмаған, жетік емес. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 203 б.

17. Қазақты бұзып, харап қылғанда, **дүмше** молдалар бұзып, харап қылды. (11-73 б.).

Ерсі// Оғаш, өрескел, сиықсыз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 3-405 б.

18. «Бұл жақта ондайды ырым қылмайды екен-ау!»- деп, бұрын өзіміздің жақта көрмеген нәрсеміз болған соң, бізге **ерсі** көрініп, соған күлдік, - дейді. (6-184 б.).

19. Жаслықтағы ересен біткен дәулетке **ерсі** жұмыс қылғандығын естіп, білгендер:

-Саған не қылса да, обал жоқ!- деп, таякпен түртіп кететұғын болды дейді. (8-207 б.).

Есалаң // Ақымақ, ақылы кем, есерсоқ, есуас. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 428 б.

20. Есі жоқ, **есалаң** бол, дүние жимай,

Қолға ұстаған дәнеңе жоқ, қалсын шимай! (4-138 б.).

21. Көлбай есер, **есаландықпен** бір аста Әлібектің үсті-басын майлай берген. (10-172 б.).

Есерсоқ // Ақымақ, әумесер, есірік. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 3-441 б.

22. **Есерсоқ** болмай, ер болмайды,

Есептен болмай, бай болмайды. (11-161 б.).

Жаңылшақ. // Көп жаңыла беретін. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 655 б.

23. ... «Жазуға сеніп, **жаңылшақ**, оқуға сеніп ұмытшақ»- болғандық па, көбі ойда жоқтай сезімді. (10-218 б.).

Жасық / 3. Ауыс. Жігерсіз, күйреуік, ынжық. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 725 б.

24. «Көңілсіз жұмыстан көтсіз бала туады». Көті жоқ бала бола ма? Қайратсыз, **жасық**, жаман туғанды айтады екен. (6-200 б.).

25. Оның да бөтегесінде дәнеме жоқтығы: өзі біреуге сүйенейін деп тұрған **жасық** жұрт ұстауға жарай ма?! (8-90 б.).

26. Боза ішіп дулағаннан басқа өнері аз, тұзсыз көже сықылды, көженің күшіне бітеді, **жасық** халық қой. (9-805 б.).

27. Асыл, **жасық** екенін білмесе де,

Шелекке тағу үшін біреу алар. (11-242 б.).

Жебірлік // Обырлық, озбырлық, жемқорлық. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 46 б.

28. [Бір әділ билікке шығарылған өлең]

Әділ бидің алдынан іс кетпейді,

Жебірлік нәпсі үшін не істетпейді? (6-195 б.).

Жылпың / Пысық, шапшаң, жылпос. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4- том, А., Ғылым, 1979, 294 б.

29. Зылиқа [келін] байғұс қандай **жылпың**, жылы-жұмсақ тамаққа тойғызып, күн борансымақтау ма немене: Өзіңіз жоқта ауыл-аймағыңыз малдан айрылып қалады ғой!- деп, атасын аттандырып жібереді: себебі Бәйтiкті оңаша күтіп алу үшін. (10-27 б.).

Кежірлік // Қыңыр, қисық, тоңмойын. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4- том, А., Ғылым, 1979, 548 б.

30. Не болсаң да, боларың әуел баста,

Кежірлікті керексіз қылып таста. (4-99 б.).

31. Бұрынғылар: «Кедейлік үш ағайынды болады!»- деген.

Үлкені-**кежірлік**, ортаншысы- еріншектік, кенжесі- ұйқы. (9-290 б.).

32. «Ата безер, ана безер, ұйқышы, жалқау, **кежірлер** әкесінің: «Тұр, малға бар, пәлен қыл, түген қыл!» - дегенінен тынышы кеткендер қашады екен. (11-128 б.).

33. **Кежірлік** деген бір пәле бар: кедей болатұғын кісінің желкесінде болады; ішетұғын асынан, алатұғын олжасынан құр қалдырады. (11-80 б.).

Керіскек // Салғыласа, ілігісе кететін, ұрысқақ. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4- том, А., Ғылым, 1979, 645 б.

34. Ұрысқақ болса, ұлың жау,

Керіскек болса, келін жау. (11-225 б.).

35. Қазақ мақалы: «**Керіскек** болса, келін жау».(11-297 б.).

Кесір // Кесепат, қырсық, қыңыр. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 5- том, А., Ғылым, 1980, 4 б.

36. Сондай **кесірден** сол дәулеттің аяғы мыж-тыж болып, ... естіп білгендер:

- Саған не қылса, обал жоқ!»- деп, таяқпен түртіп кететұғын болыпты. (8-205 б.).

Күпір // 2. Ауыс. Артық, шәлкес, теріс. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 5- том, А., Ғылым, 1980, 352 б.

37. [Кемпірбай Шөжеге]:

Ай, Шөже, жалған сөзің мін емес пе,

Бойыңа **күпір** мақтан сын емес пе?! (6-268 б.).

Қары // Қағылған-соғылған жаман адам: бұзық. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6- том, А., Ғылым, 1982, 112 б.

38. Қазақ мақалында айтады: «Өзі ұры жұрттың бәрін ұры дейді, өзі **қары** жұртты бәрін **қары** дейді»- деп. (13-345 б.).

Қасаң // 2. Ауыс. Қатал, қатаң, қатыгез, мейірімсіз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6- том, А., Ғылым, 1982, 124 б.

39. Тәңірі алдында бар,-дейді-талай **қасаң**. (11-189 б.).

Қияңқы // Мінезі қыңыр, қырсық, кесірлі (адам). // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6- том, А., Ғылым, 1982, 231 б.

40. Ерке бала болып, қағусыз өскендіктен, **қияңқылықтан** бір қожаның басын қағып тастаған. (10-260 б.).

41. Онда Жаңабатыр би:

-Бердім сір сотқар **қияңқы** тентекті, атын Есен қой...- деген екен. (6-200 б.).

Қырқылжың // Егде тартқан мылжың, езбе адам. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7- том, А., Ғылым, 1983, 4 б.

42. Сонда ішінде қу сақал бір **қырқылжың**:

- Балалар, «Олжабай, Олжабай!»- деп, шаба көріндер!- депті. (9-122 б.).

Қыңыр // 3. Ауыс. Жөнсіздігіне қарамай, өз дегенінен қайтпайтын, бірбеткей, қарыспа, қикар. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6- том, А., Ғылым, 1982, 610 б.

43. «Байы бір **қыңыр**, қисық кісі екен», - деп, қайта береді екен. (9-254 б.).
44. [Күлікүлы Тілеуімбет] «Батырлықпен, билікпен, құнды-пұлдылықпен емес, қисық-**қыңырлықпен** аты шықты-ау!» - деп ойлаймын. (10-15 б.).
45. Қисайып құлап кетті **қыңыр** заман,
Бір қисайса, нәрсе жоқ мұнан жаман. (12-26 б.).
- Қырсық** // Айтқанға көнбеу, қыңырлану, қикарлану. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7- том, А., Ғылым, 1983, 10 б.
46. «Әр нәрседен құр қала беретұғыны- сол»- деген.-Біреудің ішінде бір **қырсықты** жан болса, соның **қырсығы** бәріне де сирайт қылады. (11-80-81 б.).
- Қырсықты** // Қырсығы мол. Өзінің айтқаны болмаса, басқаға көнбейтін, бір бет, қыңыр. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7- том, А., Ғылым, 1983, 10 б.
47. «Қылмысы жақпас **қырсықты** // Екі етегі су болып, // Бір жаратқан Тәңірге // Налып шығар!» - деп еді. (11-173-174 б.).
- Қырыс** // Қисық, қыңыр, қырсық. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7- том, А., Ғылым, 1983, 20 б.
48. Сонда оның [наданның] және **қырыс** болып тығылатұғын оқуы- «Нұсырып мантық» болады екен. (11-128 б.).
- Мәжнүн** // Есуас, жынды. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7- том, А., Ғылым, 1983, 156 б.
49. **Мәжнүн** болмаса, сәби болмаса, «Ғақыл балығы»- дейді. (11-69 б.).
- Менмен** // Өзінен басқаны менсінбейтін тәкаппар, өзімшіл, өр көкірек. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 - том, А., Ғылым, 1983, 189 б.
50. «Заманақыр адамы
Менмен шығар»-деп еді. (11-174 б.).
- Меңіреу**. // 2. Ауыс. Мең-зең, дел-сал, мылқау, мәңгірген. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 - том, А., Ғылым, 1983, 196 б.
51. Құдайдың берген борышын
Мойнындағы өтей алмай,
Меңіреу сияқты адам тұр. (6-89 б.).
52. Деп айттым: «Пайда қыл!» - деп бозбалаға,
Меңіреулер біреу түртпей қозғала ма? (13-308 б.).
- Мүләйім** // Сырт карағанда қулық-сұмдықтан ада, момақан, жуас, бейкүнә. (7-267 б.).
53. Мінезі-қызыл жібек, бек **мүләйім**,
Мархабат кәріптерге іші дайым. (2-137 б.).
- Нақұрыс** // Ақылынан адасқан, есалаң, жынды, жарымес. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 - том, А., Ғылым, 1983, 313 б.
54. Балға-Зылиқаның әкесі, мінезі **нақырыстау** болған себептен айтқан. (12-198 б.).
- Осал** // Күші аз, әлсіз, мықты емес. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 - том, А., Ғылым, 1983, 477 б.

55. Ақназардан соң Шығай хан болып, бұл аналардай мықты болмай, **осал** болады. (8-133 б.).
- Парықсыз** // Істің мән-жайын, жөн-жосығын, жақсы мен жаманның пайымын ажырата алмайтын оспадарсыз, парықсыз. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 - том, А., Ғылым, 1983, 635 б.
56. Қарашаш өліп, Жиренше қартайып, ақылсыз әйел, **парықсыз** бала сыйламай, Жиреншеге бұзау бақтырып, тезек тергізіп қояды. (6-88 б.).
- Пасық** // Надан, топас, оңбаған, арам. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 - том, А., Ғылым, 1983, 637 б.
57. Кейбіреу мейлінше болса **пасық**,
Өмір бойы құлшылықтан болса қашық,... (12-96 б.)
- Тағат** // Шыдам, төзім, сабыр. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8 - том, А., Ғылым, 1985, 529 б.
58. [Ұлбике Күдері қожаға]
Түбің қожа болғанмен, **тағатың** аз,
Сабырсыз жан иманға қосылмайды. (6-243 б.).
- Томырлықты** // [Томырық-бірден морт кететін, тік мінез, тұйық] // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9 - том, А., Ғылым, 1986, 194 б.
59. Оған жарамаса, **Томырлықты** тұнжырды алғанда, не оңамын?- деп, қыз көрерге екі жолдас ертіп, ел қыдырып жүргенде, елсіз далада үш жолаушы кез болыпты. (6-95 б.).
- Тұнжыр** // Қабақ ашпау, түнеру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9 - том, А., Ғылым, 1986, 276 б.
60. Боз қасқанды айтсаң да, дауа болмас,
Томырлықты **тұнжырға** болсаң душар. (1-160 б.).
- Томырлықты, **тұнжыр** ма? Қалай езу тартып, ыржиып күлуді білмейді? (6-103 б.).
- Тымырсық** // 2. Ауыс. Сыр ашпайтын, сөйлемейтін. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9 - том, А., Ғылым, 1986, 365 б.
- Кімді көрсен, теректей құр қақиған,
Тымырсық тас болуға бек ұнап құп. (12-214 б.).
- Тілемсек** // Біреуге емінген сұрамсақ, сұраншақ, тіленшек. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9 - том, А., Ғылым, 1986, 410 б.
- Кетірме **тілемсек** боп бастың сыйын,
Дүниені олжа көріп бірер тиын. (4-115 б.).
- Шағыр** // Мінезі жаман, шәлкем-шалыс. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10 - том, А., Ғылым, 1986, 85 б.
- Лұбайдтай болдым **шағыр** заманымда,
Тапталған сендей талай табанымда.
[Ғалы Күзембайұлына Мәшһүр-Жүсіп жауабы]. (13-105 б.).

Шатақ // Шиеленіскен дау, жанжал. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10 - том, А., Ғылым, 1986, 162б.

«Қой, пайғамбар әулеті мұндай болмас, мынаның затында, түбі-тегінде бір **шатақ** бар шығар!» -деп, ақын бардай зерттеп қағыстырып сұрастыра келсең, түпсі-тексіз әлденеме болып шықты. (8-215 б.).

Шолжың. / Бетімен жіберілген, ерке-тотай. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10 - том, А., Ғылым, 1986, 249 б.

66. Үшата-Қозған-Тіней-Мақанның Тінейі өзі сақау еді, бір қызы өзіне тартып, сақау болыпты. Өзі ерке-**шолжың** болыпты. (6-107 б.).

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ. Материал 23.07.12 ж. редакцияға түсті.

К.П. ЖУСУП, Н.К. ЖУСУПОВ
МАШХУР–ЖУСИП – МАСТЕР СЛОВА: ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ
КАЧЕСТВА ЧЕЛОВЕКА
K.P. ZHUSIP, N.K. ZHUSIPOV
MASHHUR-ZHUSIP - A MASTER OF WORDS: THE NEGATIVE HU-
MAN QUALITIES

Резюме

*В статье рассматриваются особенности языка произведений
Машхура – Жусипа.*

Resume

*This article discusses the features of the language of Mashkhur -
Zhusip works.*

ЭОЖ 82-1 (574)

Қ.П. ЖҮСІП А.С. ТӨЛЕУБАЕВА МӘШХҮР ЖҮСІП ПОЭТИКАСЫ (АУДАРМАЛАРЫ БОЙЫНША)

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында болған әйгілі ақын, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы қазіргі кезде жан-жақты зерттеліп, қолға алынып жатыр. Таптық көзқарас пен партияның солақай саясаты салдарынан араға бір ғасырға жуық уақыт салып қайта оралған М.Ж. Көпеев шығармалары толық зерттелмеді. Көп қырлы тұлғаның

теңдессіз мұрасына деген қызығушылық басқа халықтардың ақын өмірі мен шығармашылығын танып-білуге деген ынтасы арта түскенін көрсетеді. Сол себепті Мәшһүр Жүсіп өмірі мен шығармашылығымен жете танысуы уақыт талабына айналып отыр. Алайда, бұл тек оның шығармаларын орыс және басқа әлем тілдеріне аудармасы арқылы ғана мүмкін.

М.Ж. Көпейұлының шығармаларына тыйым салынғанмен, қазақ халқы етене таныс болмаса да, жеке туындыларын оқу мүмкіндігіне ие болды. Орыс халқы шынтуайтқа келгенде, оның шығармашылығымен таныс болмады. Тек В. Голубева [1] орыс тіліне аударған «Қалмады ойлай-ойлай басымда ми» өлеңі алғаш рет 1940 жылы «Песни степей» антологиясында жарық көрді. Кейін 1978 жылы Ленинград қаласында басылып шыққан «Поэты Казахстана» жинағында Владимир Цыбин [2] тәржімелеген «Шайтанның саудасы»-«Чертов торг» туындысы жарияланды.

С. Дәуітов, У. Қалижан, Н. Сағындықова, Д. Қамзабекұлы, Н. Нұрғали, С. Қасқабасов сынды атақты әдебиеттанушы ғалымдар Мәшһүр Жүсіптің әдеби мұрасы бүкіләлемдік мәдениет игілігі атануы тиіс, шығармаларының ұлттық шектеулерде ғана зерттелінуі қайта оралған әдебиетіміздің алғашқы кезеңінде ақталды, оған қоса оның поэтикасын осы уақытқа дейін жасалған аудармалары бойынша зерттеу жұмыстары қолға алынуы керек деп есептейді.

Мәшһүр Жүсіп поэзиясын алғаш орыс тіліне тәржімелеу талпыныстарына қарап, оның басқа тілде қайта түлеп шығуы қиынға соғатынын байқауға болады. Аудармаларға жасалған талдау оның қабылдау және қайта жаңғыртудағы қиыншылықтарын айқындаса да, қос тілді аудармашылардың жаңа толқыны ақынның тылсым әлеміне терең бойлап, ұлылығын уақыт және кеңістік аралығында таныта алады деген үміт жоқ емес.

Әдеби туынды ерекшеліктері және оны аудару мәселелері көркем аударма теориясы мен тәжірибесінде қиын әрі маңызды сұрақтардың бірі болып саналады. Мәшһүр Жүсіп поэтикасының көркем-стильдік ерекшелігін зерделей келе, осы аталмыш қиыншылықтарға тап болдық. XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы ақындар арасынан Мәшһүр Жүсіп әдеби мұрасы ұлттық өзгешеліктің айрықша таңбасы және шығыс өлең құрылысы, стиль ерекшелігі жинақылығымен тұлғаланады, әрине бұл оның шығармаларын орыс тіліне аударуды қиындата түспек.

Түпнұсқа стилін жаңғырту барысында қазақ және орыс өлең жүйесінің әр түрлілігімен ерекшеленетін өлең ырғағын, екпінін, синтаксисын, әуезділігін, құрылымын беру қиын мәселеге айналды. Бірақ кез келген халықтың поэзиясының өлең құрылымы қандай жүйеге қатысы болмасын, буынға негізделеді. Айырмашылық тек буынның қалай пайдалануында ғана, мысалы, силлабо-тоникалық өлең жүйесінде бірінші қатарға екпінділік пен екпінсіздік, ал силлабикалық өлең жүйесінде барлық буындар оның ұзақтығы мен қысқалығына, екпінділігі немесе екпінсіздігіне қарамай есепке алынады.

Жалпы қазақ әдебиеттану және аударматану ғылымындағы поэтика (аудармалар бойынша) мәселесі арнайы зерттелмесе де, әр кезде жеке айтылған пікірлер, ішінара сөз болып келгені мәлім. Поэтика, негізінен, көркем шығарманың құрылысы және оның бейнелеуіш, көркемдегіш құралдарының эстетикалық жүйесі. Орыс әдебиеттану ғылымында көркем шығарма поэтикасы тіралы біртұтас ілім жасаған ғалым А. Потебня: «Тіл – адамдардың қатынас құралы, көркемдік-эстетикалық құбылыс болғанымен, ол құрамдас үш бөліктен тұрады: сыртқы түр, ішкі түр, мағына. Сыртқы түр – сөздің дыбыстық, үндік жамылғышы, ішкі пішін – сөздің ең жақын этимологиялық мәні, мағына – оның жалпы мазмұны» [3, 22 б], - деп анықтама береді. Филолог Г.О. Винокур: «Тіл қарым-қатынас құралы болумен қатар, ол күрделілене келе поэтикалық сапаға ауысады» [4, 16 б], - дейді. Сонымен поэтиканың негізгі қарастыратын нысаны – жазушының не ақынның көркем шығармасындағы идеялық концепциясы мен оның шығармашылық лабораториясында пайдаланған әдіс-тәсілдерінің жүйесі, диалектикалық бірлігі мен байланысы болып табылады. Ал В. Жирмунский поэтиканың ауқымын өте кең ала отырып былай анықтама береді: «...шын мәніде көркем шығарманың құрылымында барлық амал-тәсілдер бір-біріне ықпал етіп, бір көркемдік мақсатқа бағындырылады. Поэтикалық шығармада осы тәсілдердің бірлігін біз «стиль» дейміз» [5, 35 б]. Поэтиканың негізгі компоненті стиль туралы В.В. Виноградов: «Поэтикаға стиль деген ұғымның енгізілуімен, осы ғылымның басты ерекшелігі: материал, тәсіл, стиль деп толыққанды ұғуға болады» [6, 166 б], - дей келе, ғалым көркем шығарманың поэтикасын тіл біліміне де, әдебиет теориясына да қатысты екенін айтып, олардың ара жігін айқындайды.

Қазақ әдебиетіндегі поэтика мен стиль мәселелеріне анықтама берген ғалым, академик Р. Нұрғали: «...әдеби ұғымдағы стиль, ең алдымен, эстетикалық категория... Стиль жазушының авторлық мұратымен, эстетикалық идеалымен жанды түрде байланысып жатыр. Өйткені, көркемдік процесте механикалық сипат жоқ» дейді [7, 207 б]. Ал, профессор М. Хамзин: «...стиль дегеніміз – өмірдегі таңдап алған белгілі бір құбылысты, белгілі бір жайтты оқырманға ұсынарда қаламгердің тек өзіне ғана тән жазу машығы, жазу мәнері, ол сол жазушының ақыл-ой, сана, дүниетанымымен тығыз байланысты болып келеді дегеніміз де дұрыс сияқты» [8, 20 б], - деп түйіндейді.

Ақын-жазушы стилін құрайтын компоненттердің бірі-тақырып таңдау [9, 84 б]. Мәшһүр Жүсіптің біздің назарымыздағы өлеңдерінің атаулары-«Шайтанның саудасы», «Қалмады ойлай-ойлай басымда ми», «Соқыр, саңырау және жалаңаш» мен көтерген тақырыптары өзгеше екеніне көз жеткіземіз. Атауына қарап, оқырман қауымның оқуға деген ынтасы оянатынына сеніміміз мол. Оқыған сәтте көптеген мәселелерге қанық бола тұрып, ақынның шеберлігіне бас иеді.

Бұл өлеңдер философия, дін мен мифті біріктіре отырып, адам жанын терең түсінумен, оның нәзік те тылсым сырларын ашумен ерекшеленеді. Мәшһүр Жүсіп стиліндегі басты ерекшеліктерін оның поэзиядағы жаңашылдығы, азаматтық пафосы, серпінділігі, астарлы сөздің соншалықты табиғилығы, қарапайымдылығы, нақтылығы мен ұғымға жеңіл, айқын, дәлдігі деп білеміз.

«... «Соқыр, саңырау, жалаңаш хикаясы» да- қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алатын туынды. Мәшһүр Жүсіп мұнда адам сезімін, көзқарасын күрделі, қайшылығы мол қалпында көрсетуге ден қояды. Бір адамның әрі басқаның кемшілігін байқағыш екені, әрі өзіне керек істі мүлде көрмейтіні, қайшылығы нақты ашылған. Шартты түрде «соқыр» деп алынған ол құмырсқадай ұсақ заттарды көргіш те, одан ірірек нәрсе, жан-жануар атаулыны мүлдем көрмейтін болып алынған. Бір адамның бір затқа ересен қырағы бола тұра, екіншісін мүлде көрмеуі оқырманға көп ой салғандай. Шартты түрде «саңырау» деп аталған екінші адам болса, ол қатты шыққан дыбыс атаулыны мүлде қабылдамайды да, өте бәсең үнді, сыбырды, «құлақтыдан» бұрын естіп қояды. Ақын өлең аяғында «саңырау» дегені- «бәрін өзім білдім» деп, ұзақ ойға салынған, «өз жанының пайдасын» естімейтін адам екенін айтады. Ақын шартты түрде «жалаңаш» деп аталған үшінші адам арқылы өмірінің өткініші, қысқа екенін ұмытып, ойға алғанының бәрін тындырдым деп, бос жүрген жандарды сынайды. Бұл өлең де ақынның қайшылық сипаттарды кең қамтып, адам сырын тереңдете ашу бағытындағы елеулі жетістігі. Бұл Мәшһүр Жүсіптің ғана емес, ХХ ғасыр басында қазақ жазба әдебиетінің елеулі табысы» [10, 97-98 б].

Қуандық Пазылұлы «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» монографиясында: «Әлем әдебиетінде қоғамды жайлаған келеңсіздіктерді жинақтап көрсетіп, шенеу үшін шартты сюжет үлгісі қолданылып келгені мәлім. Соның бір көрінісі - қазақ ақыны Мәшһүр Жүсіптің ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде жазған «Шайтанның саудасы» өлеңі. Расында, шайтанның базарға барып сауда жасауы, дерексіз ұғым: зорлық, алдау, күншілдік, тәкаппарлықты белгілі бір бұйым тәрізді тез сатуы т.т. - бәрі өмірде болмайтын шартты әрекеттер жемісі. Шығарма басындағы Ғайса пайғамбардың: «Жұрт барса, тері, терсек, жүн сатады, // Сататын малғұн сенің не пұлың бар?» - деп шайтанға сауал қоюы өмірде іске асуы ықтимал, шындыққа сай алынған сөз қолданысын танытады. Ал шайтан жауабы - шарттылық айнасы:

- Артқаным бір есекке ылғи жалған,

Жалғанда өтірік жоқ мұнан қалған.

Нанбасаң еріп бірге көзіңмен көр,

Базарға қызығымды қалай салған.

Жүгім бар бір есекке мікір-хайла,

Мұнымнан келтіремін үлкен пайда

Бір тиыннан он тиын пайда аламын,
 Көптің басы қосылған жиын жайда.
 Күншілдік бір есекке тиеп артқан.
 Жібек, кендір арқанмен буып тартқан.
 Базарға мұнан бұрын көп барғанмын,
 Жерім жоқ бұл сауалдан залал тартқан.
 Артқаным бір есекке өңкей зорлық.
 Есепсіз мал табамын қылмай ұрлық.
 Мен алмай оның малын кім алады,
 Иттер бар көріп жүрген малдан қорлық.
 Пайдасыз бос орынға жүрмеймін тек,
 Көрінген бір жерім жоқ ешкімге жек.
 Мастанып артқандықтан тәкаппарлық,
 Жүре алмай бара жатыр мынау есек.

Көріп отырғанымыздай, «бір есекке ылғи жалған» арту, сөзбе-сөз ұғынсақ, мүмкін емес. Себебі «жалған»- көзбен байқап, қолмен көтеруге келмейтін дерексіз ұғым. Ал, сол дерексізді бір есекке жүк ретінде артудың өзі оны заттандыру, бір жануар көтеруіне лайық салмақ мөлшерін межелеу белгісі. Сондай-ақ екінші бір есектегі жүктің, күншілдіктің, белгілі бір көлемге ие болғаны сондай, ол «жібек, кендір арқанмен буып тартқан» күйінде өрнектелген. Сонымен қатар келесі бір жүктің, заттанған тәкаппарлықтың, ауырлығы соншалық, оны артқан есек «жүре алмай бара» жатады. Мұның бәрі қазақ даласын жайлаған: жалғандық, күншілдік, зорлық, тәкаппарлық, ашкөздіктің т.т. қаншалық екенін айқын көріп, өлшерлік қалыпқа заттандыруға көшіру арқылы белгілі бір салмақ, көлемдік дарытып әсерлі ағаттықтарды сол қалпында алмай, бәрін оқшау орта, ерекше әрекет, шартты сюжет көмегімен бейнелеу ақынның суреттеу құралдарының байлығын танытады [10, 98-100 б].

Түпнұсқадағы барлық стиль ерекшелігі сақталмай қалатын тәржімеге куә болатынымыз өкінішті:

«Первого я ишака нагрузил обманом,
 Сплетни все я подобрал, повязал арканом
 И везу их на базар, чтоб продать дороже,
 Распродам- домой вернусь не с пустым карманом [2, 315-316 б].
 Монолог Черта:
 - На осле одном везу я ложь,
 Ложь лучшую в мире сплошь.
 Следуй за мной, увидишь, как я играя,
 Народ базарный, на дурака разыграю [11, 18 б].

На второго ишака зависть погрузил я,
 Конопляной бечевою я связал ей крылья.

Нет, вреда я не имел от такой торговли,
 Чтобы зависть мне продать, не нужны усилья [2, 316 б].

Идеологиялық қағидалармен қабыспауына байланысты ол кезде діни сипаттағы Мәшһүр Жүсіптің шығармалары жарияланған жоқ, сондықтан тәржіметану тұрғысынан талданған да жоқ. Оның ішінде «Шайтанның саудасы», «Соқыр, саңырау және жалаңаш» өлеңдеріндегі мұсылмандық шығыс әдебиетіне тән ізгі жолға кереғар ұғымдарды жинақтап бейнелеу аудармада басқа сипат алғанын жоғарыда дәлелдеуге тырысқанымызды айта кеткеніміз жөн.

Тек әр жылдары жасалған аудармалар оның негізгі идеясын жете түсінбей, сарқыншақтарын бергендей әсер қалдыратыны қынжыларлық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Песни степей. Антология казахской литературы. / Под редакцией Л. Соболева. - Москва: Художественная литература, 1940. – С.587.
- 2 Поэты Казахстана. Вступительная статья, составление, биографические справки и примечания М. Магауина.- Москва: Советский писатель, 1978. - С. 608.
- 3 Потебня А. Теоретическая поэтика. Москва: Высшая школа, 1990. -С. 342.
- 4 Винокур Г. Филологические исследования. Москва: Наука, 1990. - С. 447.
- 5 Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Ленинград: Наука, 1977. - С. 404.
- 6 Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - Москва: АН СССР. 1963. - С. 380.
- 7 Нұрғали Р. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму. - Алматы: Жазушы, 1986. - 368 Б.
- 8 Хамзин М. Қазіргі қазақ романы. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2001. -197 Б.
- 9 Стиль сыры.- Алматы: Ғылым, 1974. - 336 Б.
- 10 Мәшһүр-Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Монография. - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. - 442 Б.
- 11 Канапьянов К.Н. Избранное. Перевод с казахского М.Ж. Копеева 1 том.-Павлодар, 2006. - С. 97.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
 Павлодар қ. Материал 2.07.12 ж. редакцияға түсті.

К.П. ЖУСИП, А.С. ТОЛЕУБАЕВА
 ПОЭТИКА МАШХУР ЖУСУПА (ПО ПЕРЕВОДАМ)

K.P. ZHUSIP, A.S. TOLEUBAEVA
THE POETICS OF MASHKHUR ZHUSIP (IN TRANSLATIONS)

Резюме

В статье рассматриваются основные проблемы поэтики Машихур Жусипа (по переводам) и раскрываются их суть. Дается обзор и анализ данного исследования.

Resume

In this article the principal problems of the Mashkhur Zhusip's poetics (in translations) are considered and the essence of this theme is opened. The review and analysis of the problems are given.

ӘОЖ 316:314.3

Қ.Б. КҮДЕРИНОВА
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ӘЛІПБИИ МЕН ОРФОГРАФИЯСЫН
ЖӘНЕ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМАЛАРЫН
БІРДЕЙЛЕСТІРУДІҢ МАҢЫЗЫ

2009 ж. 3 қазанда Әзірбайжан Республикасының Нахчыван қаласында өткен түркітілдес мемлекеттер басшыларының тоғызыншы Саммитінде ҚР Президенті Н. Назарбаев Қазақстанда түркілердің дүниесін зерттейтін халықаралық ғылыми орталық құру туралы ұсыныс жасағаннан кейін 2010 жылы 25 мамырда Астана қаласында Түркі академиясы ашылды. Академияның құрылуындағы басты мақсат:

- көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі түркі әлемі тарихына, тілі мен әдебиетіне, мәдениетіне тән заңдылықтар мен динамиканы, тарихи оқиғалар мен өзгерістерді және ондағы тұлға мен адам факторын, әсіресе түркі мемлекеттерінің әлемдік өркениеттегі орны мен ерекше үлгісін төлтума деректер негізінде ашу;

- түркілер мұрасын қазіргі жас ұрпақтың санасы мен дүниетанымына сіңіру;

- дүниежүзіндегі түркілерге қатысты мәліметтер мен ғылыми зерттеулерді қазіргі электрондық ақпараттар жүйесіне түсіру, топтастыру, сөйтіп іргелі ізденістерге жағдай жасау;

- түркі халықтары арасында ынтымақ идеясын ұстанып, тіл, әдебиет, тарих, мәдениет туыстығы мен ортақтығын ғылыми ізденістің өзегіне айналдыру;

- және түркі халықтарына ортақ жазу, емле мәселелерін көтеру, жасау.

Сөйтіп, Түркі академиясы тіл, тарих, әдебиет, заң саласында бірнеше ғылыми зерттеу тақырыптарымен айналысып кетті. Алдыңғы нәтижелер жаман емес.

Сондай ғылыми жобаның біреуі – жалпытүркілік жазу: графика, алфавит, орфография және транскрипция мәселелері. Географиялық, саяси, экономикалық жағынан араласымдығы бар тілдер қырғыз, өзбек, түрік, әзербайжан, қарақалпақ, қазақ тілдеріне ортақ графика пайдалану арқылы қарым-қатынасты жеңілдету түсіністікке біршама жақындататын ортақ әліпби және орфография жасау зерттеудің негізгі мақсаты болып табылды. Ол үшін алдымен осы аталған тілдердің қыпшақ, оғызтілді топқа жатуына қарамастан дыбыстық жүйесін, фонемалар құрамын, инвариант фонема мен оның дыбыс қорын инвентарлау, түгендеу қажеттілігі шығады. Әр тілдің қазіргі қолданыстағы әліпби құрамына назар аудару арқылы сол тілдің инвариант фонемалар санын анықтаймыз. Әріп – фонема – дыбыс – вариант, вариация қатынасын көрсетеміз. Сонда әріптің фонеманы ма, әлде дыбысты ма, болмаса дыбыс тіркесін бе, сондай-ақ кірме-дыбыс әріпті ме немесе дыбыстық мәні жоқ графикалық таңбаны таңбалады ма, осы қызметі айқындалады. Бұл әр тілге жеке-жеке жасалады.

Қазақ тіліндегі инвариант фонемалардың дыбыс қоры профессорлар Әлімхан Жүнісбектің, Нұргелді Уәлидің және зерттеушілер Зәуре Баданбекованың, Құралай Күдеринаның зерттеулерінде және 2005 жылы жарқ көрген «Қазақ тілі орфоэпиялық сөздігінде» көрсетілді.

Әрине аталған тақырыпқа қатысты қырғыз тілінде Тошполат Садықовтың және өзбек, әзербайжан, қарақалпақ, татар, башқұрт тілдерінде зерттеулер бар. Бірақ біздерді аталған тілдердің соңғы уақыттағы ғылыми айналымға түсе қоймаған жаңа бағыттағы зерттеу тақырыптары қызықтырады. Бұл әрине, қолжетімді емес. Біз алдымен, қазақ тілінде жасалған фонетикалық терминдер сөздігін ұсынамыз. Фонетикалық терминдерді бірегейлендіру – түркітанымдық зерттеулерге жеңілдік әкелері сөзсіз.

Және қазақ тілі дыбыстарының профессор Әлімхан Жүнісбек жасаған айтылым (артикуляциялық) базасының үлгісіне назар аудартқымыз келеді. Осы үлгіні негіз етіп, түркі тілдерінің артикуляциялық базасын ортақтасып жасауды ұсынамыз. Түркі және қазақ тілдерінің үндесім сипатын осы база арқылы анықтап, оғыз және қыпшақ тілдеріндегі сингармонизм заңдылығының дамуын көрсету де - зерттеуіміздің бір мақсаты.

Сондықтан фонетикалық, фонологиялық, сингармониялық белгілер негізінде тілдерді топтастыра отырып, қазіргі латын графикасы және кирил графикасы негізіндегі әліпбилерді бірегейлендіру үшін бізге түркі тілдері бойынша мынадай мәліметтер қажет:

- өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдеріндегі фонема, дыбыс саны, фонемалардың варианттары мен вариациялары;

- өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдеріндегі дыбыстардың фонетикалық белгілері;

- өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдеріндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың толық жасалым жүйесі;
 - өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдеріндегі дыбыстарды жасайтын сөйлеу мүшелерінің орны;
 - өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдеріндегі орфографияның негізгі ұстанымы (орфографиялық принцип);
 - қазіргі өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдеріндегі емледегі шешілмеген проблемалар;
 - қазіргі өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдері әліпбилерінің әріп таңбаларындағы жетілдіретін тұстар;
 - өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдері әліпбиіндегі төл дыбыс және кірме дыбыс әріптері; дыбыс тіркесін таңбалайтын әріп.

Осы сауалдарға толық мәлімет алынған кезде өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха тілдерінің әліпбилеріндегі сәйкес түсетін әріптер, әртүрлі дыбысты бір әріппен белгілейтін таңбалар, бір фонеманы әртүрлі графемамен белгілейтін әріптер екшеледі. Сөйтіп, айырма кесте жасалады. Түрік тілінің мәліметі бойынша әзербайжан, түрікмен және өзбек, ұйғыр тілдерінің сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, башқұрт әрі қырғыз тілінің мәліметтері салыстырылады. Сөйтіп, түркі тілдерінің әліпбилеріндегі алшақтықтарды жақындастырудың жолдары қарастырылmaq. Сонда жалпытүркілік әліпби нобайы да жасалады. Және графикалық айырмашылықтарды ұлғайта бермеу үшін латын жазуына әлі өте қоймаған қырғыз, қазақ, татар, қарақалпақ, тілдеріне ортақ жалпытүркілік жазу жүйесінің мүмкіндігі болмақ.

Түркі тілдеріне ортақ типтік орфографиялық ережелердің болуы да жөн. Мысалы, Кеңес дәуірі кезінде, біздер, одақ құрамындағы түркі халықтары, орыс орфографиясы негізінде емле ережесін ұстандық. Ол, бір жағынан, өзге тілдің заңдылығын зорлықпен таңу болғанмен, түркі тілдерінің өздері үшін ортақ ереже бойынша жазба коммуникацияны жеңілдетіп алғанымыз шындық. Сондықтан, біздің ойымызша, тағы да аталған тілдер арасында ортақ емле ережелерін екшеуге мүмкіндік бар. Оған әр жазудағы ғылыми негізі уәжді ережелерді басшылыққа алуды ұсынар едік. Мысалы, қазақ орфографиясында бүгінде сөздерді бірге, бөлек, дефиспен жазу; бас әріптің қолданылуы, *ә* әрпін екінші буынға жазу емлесі, *ы, і* әріптерінің сөз ортасында жазылуы, *х, һ* әріптерінің қолданылуы қиындық тудырып отыр. Бұлардың арасында сөздердің бірге, бөлек жазылуы біршама шешімін тауып келеді. Осы қатардың емлесі туралы түрік орфографиясының негіздерін таразылағымыз келеді. Сөйтіп, әр тілдегі орфография негіздерін салыстыру арқылы емле проблемаларынан арылудың жолдары шығады.

Қазақ орфографиясында сөздердің бірге/бөлек жазылуы қай графикада да шешілуі қиын мәселе болып келді. Араб жазуы кезінде А. Байтұрсынұлы

бірыңғай жуан не жіңішке айтылған, бір зат не ұғым атауын бірге жазуды, ал үндесім заңына бағынбайтын сөздерді бір зат атауы болғанына қарамастан дефис арқылы жазуды ұсынған еді. Бұл емлеге біраз жеңілдік әкелген еді. Кейін 1929 жылы латын жазуына көшкенде Е. Омаров, Қ. Кеменгерұлы т.б. сөздерді бірге жазуды қалыптастыра бастады. Орыс жазуына да көшкенде 1941 жылғы алғашқы емле сөздігінде біріккен сөздердің қатары көп болды. Бүгінгі орфографияда бөлек таңбаланып келе жатқан сөздер бірге жазылды. Бірақ 1953 жылы алғашқы қазақ орфографиясының негізгі емле ережелері қабылданған тұстан бастап және 1963 жылы жарық көрген толық орфографиялық сөздіктен бері сөздерді бөлек жазу үрдісі күшейді. БАҚ-та бірге таңбаланып жүрген сөздер сынға алынды. Алайда емле сөздігінің әр басылымында бірге жазылатын сөздер көбейе берді. Олар мынадай әдістермен бірікті. Қазақ тілінде осы кезге дейін формалды белгі арқылы сөздердің бөлек / бірге жазылуын анықтайтын әдіс болмаған еді. Оны алғаш ұсынған профессор Нұргелді Уәли болды. Профессордың айтуы бойынша біз біріктіретін әдісті ұластыруыштар мен құрастыруыштар деген екі топқа жіктедік. Сонда қазақ жазуында мына жұрнақтар ұластыруыштар болып табылады: **лық, -қыш, -ар, -қы, -лар**. Яғни осы жұрнақтармен келген сөздерді жазарман ойсыз бірге жаза алады.

Ал **хана** (40), **ара** (21), **аралық** (19), **басы** (10), **құмар** (33), **тану** (23) және **хат** (14), **қап** (17), **белгі, гүл** (41), **бау** (19), **шөп** (68), **ақы** (15), **жай** (17), **жегі** (19), **тікен** (17), **жапырақ** (25), **тамыр** (13) сөздері құрастыруыштар болып табылады. Сөйтіп, бүгінде біздер осы сынарлармен келген сөздерді бірге жаза аламыз.

Бірақ бұнымен бірге, бөлек жазылатын сөздердің емлесі шешіле қойған жоқ. *Ат қора, ағаш соқа, мойын омыртқа, азу тіс, ағаш аяқ, ағаш төсек* сияқты сөздер «ат тұратын қора», «ағаштан жасалған соқа» «мойынның омыртқасы», «азудағы тіс», «ағаштан жасалған аяқ» деп сөз тіркесіне ажыратыла алатындықтан бөлек таңбаланып келеді. Бірақ бұл қатар бірге жазылуы тиіс.

Жалпы қазақ жазуында, қазақ тіл білімінде сөздерді бірге таңбалаудан, бірге жазып қоюдан «қашатын», «қорқатын», «мәдениетсіздікке санайтын» көзқарас бар. Ол неден, қайдан басталды?

Біздің ойымызша, ол ең алдымен қазақ тілінің жалғамалық сипатына байланысты. Екінші, түркі тілдеріне тән изафеттік тіркестер бөлек таңбалану керек деген қағида болды. Ол изафеттің I, II түрінен III-түрінің дамитынын және айырмашылығын көрсету үшін қажет болды. Жалпы тіл білімінде тұрақты тіркестер ажыратылып таңбаланады деген қағида болды. Ол коннотатив мағыналы сөздердің экспрессивтік қызметін күшейту үшін қолданылған еді және ауыспалы мағыналы сөз денотатив мағыналы сөзге қосымша, поэтикалық, эмоциялық мән-мағына үстеп тұрады деген түсінік

болды. Коннотатив мағынасы ғана бар бір зат, не ұғымның атауы болмайды деген көзқарас басымдық танытты.

Төртінші, қазақ тіліндегі біріккен сөздер орыс тіліндегі жазылуына қарап анықталды. Мысалы, орыс тілінде *головной убор* бөлек жазылғандықтан қазақ тілінде де *бас киім* бөлек таңбаланды. Бесінші, кейбір құрама сөздерді біріктіргенде сөз құрамы танылмай, буынға бөліну өзгеріп кететін болды. Мысалы, *ақ аю*, *ақ от* сияқты сөздер БС-ның барлық белгілеріне ие болып тұрса да, *ақаяу*, *ақот* деп жазуға келмеді. Міне, осындай себептер қазақ тіліндегі БС қатарын шектеп отырды. Дегенмен, бірге жазуға болатын сөз қатары әлі де бар. Мұндай проблема түркі тілдерінің барлығында бар сияқты, менінше, осы мәселені ортақтасып шешуге болады.

Сондай-ақ өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай, саха әдеби тілдерінің орфоэпиялық нормасының заңдылықтары қажет. Ондағы жалпы үндесім, ерін үндесім мен тіл үндесімінің дамуында және ықпал сипатында соңғы уақытта әсіресе сөйлеу тілінің әсерінен орын алған өзгерістер қандай және ол өзгерістерді өз түркі тілдерінен алынатын мәліметтермен салыстыру арқылы жалпытүркілік орфоэпияның өзгеру сипаты қай ағытта деген сауалдардың жауабын аламыз. Оның үстіне түрік және қазақ тілдерінің орфографиялық нормасы мен орфоэпиялық нормасының сәйкес түсетін және түспейтін жақтарын айқындап, қайшылықтарды көрсету де зерттеудің бір мақсаты. Дауыстылардың айқын, созылыққы, өшіңкі, түсіріліп айтылатын тұстарын айқындау жалпытүркілік фонетика үшін маңызды.

Енді бір үлкен мәселе – бұл түркі тілдерінің фонологиялық транскрипциясын қабылдау. Түркі тілдерінің фонологиялық транскрипциясы - түркі тектес елдерге тарайтын журналдар мен газеттердің оқылуын жеңілдетеді; түркі халықтарының тілдерін оқып-үйренуді оңайлатады. Бүгінде біздер, түркі халықтары, екі түрлі графикадағы әліпбиді қолданатындықтан (латын және кирил) және ең сорақысы бір графикада «отырып» әртүрлі құрамда әліпби қабылдағандықтан туыс емес тілдердің «кебін киіп отырмыз». Сондықтан осы мәселені шешу үшін түркі тілдеріне ортақ фонологиялық тіпті кей тұстарда фонетикалық транскрипция жасауды қолға алудың үлкен қажеттілігі бар. Сонда біз ортақ айтылым бойынша бір-біріміздің жазба дүниелерімізді шамалап болса да түсіне алатын боламыз.

Сүлейман Демирел университеті, Алматы қ. Материал 27.09.12ж. редакцияға түсті.

К.Б. КУДЕРИНОВА

ЗНАЧЕНИЕ УНИФИКАЦИИ АЛФАВИТОВ, ОРФОГРАФИИ И ОРФОЭПИЧЕСКИХ НОРМ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

K.B. KUDERINOVA
IMPORTANCE OF UNIFICATION OF TURKIC ALPHABETS, ORPHOGRAPHY AND ORTHOEPIC NORMS

Резюме

В статье основывается идея об унификации алфавитов, орфографии и орфоэпических норм тюркских языков.

Resume

This article deals with the importance of unification of Turkic alphabets, orthography and orthoepic norms.

ӘОЖ 882.151.212.2-1

С. НЕГИМОВ

МӘШҲҮР ЖҮСІП ЖЫРЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің поэзиялық шығармаларына телегей сыр, терең сезім, кеңістіктей көңіл тән. Осылардың баршасы халықтық – поэзиялық рухпен, асқан адамгершілікпен, мәдениетпен, өмірге, тұрмысқа, дүниеге, болмысқа деген шынайы философиялық көзқарастармен ұштасып жатады.

Сөз өнерінің табиғатын халықтың рухани мұрасының білікті жинаушысы, білімді зерттеушісі Мәшһүр Жүсіп былайша түсіндіреді:

- Сөз өзі не нәрсе?

- Сөз – адам өнері. «Өнер алды – қызыл тіл» - деген. Адамның ғазизлігі. сөзбен болады.

Бұл тұста адам баласының өзге жаратылыстан өзгешелігі, айрықша саналылығы, сөз сөйлей білетіндігі.

«Көңіл – бір жатқан кеннің дариясы. Сонан шыққан сөз - жауһар» - дейді. Шынында да ойлы көңілден туған, мейірім шуағына бөленген сөз інжу-маржандай ажарлы, көркем, мағыналы хәм әсерлі. «Тіл бір болаттан жасалған өткір қанжар». Оның майдалап, уақтап жасап шығарып жатқанының бәрі інжу. Көп адамның бір жерге бас қосқаны – бау-бақша жасалған сияқты. Соның ішінде сөз жеміс сықылды. Бұл дүние бір қараңғылықтай нәрсе. Оны жанды қылатұғын ақиқат сөз. Сөз өліп қалған көңілді тірілтеді. Сөздің ізетінен адамның жаны рақат алар...» - дейді. Айтулы сөз өнерпазы Мәшһүр Жүсіп сөздің қасиет-құдіретін жеріне жеткізе паш еткен.

Иә, ақын сөздің қынаптан шыққан қанжардай суырылып жарқылдайтынын жан-жақты толғаған.

Сөз шолпаны – ақынның көркемдік танымына да, тәжірибесіне де, зергерлігіне де әрі көңіл-күй әлеміне де қатысты.

Олай болса, «Мәшһүрдің қырық алты жасында сөйлеген сөзі» деген толғауында «Көңілдің дариясында сөз – бір гауһар» дейтін тамаша лебіз бар. Сөз жоқ, ойдың да, сөздің да өрнектілігі, өміршеңдігі құйқылжыта жеткізілуі дариядай шалқыған көңілге байланысты. Яғни сөз дегенің «көңілдің бау- бақшасында үлпілдеп тұрады» (Мәшһүр Жүсіп). Және де индукция мен дедукция, аналогия мен силлогизмге, сондай-ақ ақыл-ой қызметінің тіректеріне (қабылдау, ойлау, қиялдау, елестетеу, т.с.с.) жүгінеді.

Сәулесімен сәнді келіскен нұр сипатты сөздер ақынның образына тікелей қатысты. Өзі күндей жарқыраған ақынның сөзі гүлдей қызықтырады.

Қаламның жарып ішін, ұшын кесіп,

Кигізген қара сөзге киім пішіп.

Заты – аргын, нәсілі – қазақ, ұраны – алаш,

Көпеев – фамилиясы, Мәшһүр Жүсіп, -

дегенінде ақындық даналығын шебер жеткізген.

Сайып келгенде, үздік дарын Мәшһүр Жүсіп Көпеев «қара сөзге киім пішіп» кигізеді, «желдей еседі», «атша желеді», «ұйтқып соққан қардай борайды» және т.с.с.

Мәшһүр Жүсіптің «Салтанатты Сарыарқа» өлеңі тұтастай сөз сұлулығына негізделген. Оқып көрелік. Сырына ортақтасалық:

Салтанатты Сарыарқа,

Сәулеленген Сарыарқа,

Кең қойының кен Сарыарқа,

Сан жеткісіз Сарыарқа.

Суың шекер бал Арқа,

Майда шөбің бал Арқа.

Күрделі биік бел Арқа,

Малы- басың сай Арқа.

Төрт түлікке бай Арқа,

Маңырап тұрған мал Арқа,

Төңірегін төл Арқа.

Бұл шабытты ойдан, шыншыл қиялдан, уыздай уылжыған мөлдір көңілден буырқанып туған бір мінсіз түйдек деуге болады. Киелі топырағын ғашық көзбен құмарлана көріп, тебіреністі сипаттайды. Суретті сөз- ұғымдар («салтанатты», «сәулеленген»), метафоралық сөйлемдер («Сәулеленген шекер бал», «шөбің бал»), дыбыстық үйлесімділіктер бір-бірімен әсем үндесіп, түйдекті мейлінше сұлуландырып, қанаттандырып жіберген.

Тегеуірінді ақынның көркемдік ойлау жүйесі де аса күрделі, не бір шебер қиыстыруларға бай болады. Оның қиялында, миында, зердесінде таңғажайып суреттер, тамаша көріністер көлбеңдейді. Айталық: «Жүзіне ақ қағаздың тартып қалам, // Сөйлеген мұң мен зарын бұл күнгі адам. // Болса да дария сия, аспан қағаз, // Мұң мен зар түгелденіп болмас тамам».

Мәшһүр Жүсіптің өлең, дастандарында мағынасы мөлдір метафоралық сөз тізбектері қыруар. Мысалы: «Шешендер – мәуелі ағаш», «сөз – бір жеміс», «ақыл - дария», «ауыз - садап», «сөз - гауһар».

Көркемдік қиялдың жемісіндей көркем теңемелер де Мәшһүр Жүсіп шығармаланында мол кездеседі.

Айталық: «Дарияның толқынындай дүние жүзі», «Дойбының тақтайындай қылды көкті», «Назым сөз бақшада өскен бау ағаштай», я болмаса «Бақшада үлпілдеген қызыл гүлдей», «Жылпылдап кейбіреулер қолда тұрмас», // «Жылмағай қабыршағы жоқ балықтай», «Қырық кездей бар сан алтыннан» және т.с.с.

Әйтпесе Мәшһүр Жүсіп «Гүлшат - Шеризат» қиссасында Гүлшат арудың болмыс-бітімін бейнелеуде мынадай поэзиялық сипаттаулар қолданады: «Тал бойында бір мін жоқ», // Шыны айнаның көзіндей», «Тал жібектей оралып, // Айдай балқып нұрланып», «Кер маралдай керіліп // Оймақтай аузы бүріліп», «Ұжымақтың қор қызындай, // Жылқының шаңқан бозындай», «Сұлулығы санамадай, // Хатшылар қиған қаламадай».

Әрине, бұл жерде Мәшекеннің сөз саптасы, ой толғауы халықтың фольклорлық дәстүрі негізінде шыққан.

Мәшһүр Жүсіп поэзиясында ақыл-ой елегінен өткізілген өмір тәжірибесінің даналық тұжырым-қорытындысы, жоғары адамгершілік мәдениетінің ереже-қағидасы іспетті ғибратты кеңестер мол. Мысалы, «Қалмады ойлай-ойлай басымда ми» деген толғауында мынадай толғамдар бар:

1. Түзу бас, тура жолдан теріс те баспа,

Өнерсіз надандармен араласпа.

Бір істен пайда көрмей, залал тартсаң,

Бой бағып екіншілей аяқ баспа.

2. Дұшпан біліп қоймасын сырды десең,

Жанкүйер досыңа да сырынды айтпа!

3. Адалдың айырмасың адалдығын,

Көрмесең бір жаманның арамдығын.

Мақтаулы жұрт ауызында болам десең,

Біреудің ауызға алма жамандығын.

4. Дос, жолдас қылам десең қауым, көпті,

Бойыңа үйір қылма өкпе, кекті.

Жамандыққа жақсылық мінез қылып,

Бола бер бәріне де ыңғайлы, епті.

5. Бір сөзді шығарады бір сөз түртіп,

Ағыздым алтын қылып мен мысты ертіп.

Өз пердем жыртылмасын деп ойласаң,

Әрқайда сөз сөйлеме перде жырттып.

Өмір мектебінен өткен ақынның осындай ұлағатты ойлары өсер ұрпақ үшін өнеге. Бұлар ақыл мен сұлулықтың тұтас түзілген құймасындай.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев орыс әскерінің полковнигі, ірі, оқыған азамат Мұса Шорманов (1819-1885) дүниеден өткенде жоқтау шығарған. Сонда ұлы жиындарда он үшінші би атанған Шорманның асыл тұяғы Мұсаның кескін-келбетін, келісті өнерпаздығын кемел мүсіндепті-ау!

Бас қосылған жиында
Бұлбұлдай болып сайраған.
Бұлақтай ағып қайнаған,
Сөйлеген шақта сөздері,
Шамшырақтай жайнаған.

Болмаса толқынды топтың ортасында диірменнің тасындай ойнаған сабаздың тегеурінді сілтесін былайша баяндайды:

Жақсылар бас қосқанда,
Алды-артына тосса да,
Шылбырынан шалдырмай
Құбылып гүл-гүл жайнаған.

Немесе

...Бал –шекер тамып сөзіңен,
Нұр балқып раушан жүзінен,
Жұртыңның мейірін қандырдың,
Жұрт астым деген жақсыны
Жарыса сөйлеп келгенде,
Ақылынан тандырдың.

Яки сегіз қырлы, бір сырлы асыл ардагер, қанатты шешен болмысы мынадай:

Есіл бір сондай бекзаттың жұрт аузына қараған.
Көркі менен сымбаты, ақыл мен ілім, дәулеті,
Баршасы бірдей табылып, әр пендеге жаралған.

Ұлттық әдебиет тарихындағы жарқын тұлға Мәшһүр Жүсіп Көпеев өз шығармаларында ақындық өнерін, қуатын: «Болаттан ағып түскен құрыштаймын, // Бәйгеден күнде келген қара көкпін, // Қысқа күнде қырықты ілген қыран едім», - деп сипаттапты. Десе дегендей-ақ. Кең тынысты, кемел ойлы, ағысты – толқынды поэзиясы тарихилық, этнографиялық, тілдік-стильдік тұрғыдан ғана емес, көркемдік-суреттілік жағынан да бағалы.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
Материал 17.11.12 ж. редакцияға түсті.

С. НЕГИМОВ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ПОЭЗИИ МАШХУР ЖУСУПА
S. NEGIMOV
NATIONAL CHARACTER OF MASHKHUR ZHUSIP,S POETICS

Резюме

В статье рассматривается национальный характер поэзии Машихур Жусупа.

Resume

The national character of Mashkhur Zhuship's poetics have been described in the work.

ӘОЖ 882.151.212.2

Б. ОМАРҰЛЫ

ҰЛТ ҚАСИРЕТІ ЖӘНЕ ЗАМАНА АДАМЫ БЕЙНЕСІ

Әдебиеттанудың негізін қалаған ғұлама ғалымдар бағыт-бағдарын көрсеткен, зерттеу ауқымын аңғартқан түйінді мәселелер жеткілікті. Соның бірі – қазақ поэзиясындағы зар заман құбылысы екені дау тудырмайды. Бұрын біржақты бағаланып, әдебиет тарихын баяндайтын оқулықтарда зарланып-жылаудың, торығып-түңілудің мысалы ретінде қарастырылған бұл шығармалардың өзара үндестігі, идеялық мазмұндастығы өз алдына, кей тұста ақындардың ой орамдары, өлең өрімдері де сабақтасып жатады.

Ұлттық ұстаныммен өзектес бұл өлең-жырларда сол дәуірдегі адам мінезі қапысыз бейнеленді. Отаршылық кезеңде жік-жікке бөлінген қазақ қоғамының психологиясы да нақты көрініс тапты. Өмір шындығынан нәр алған образдар жүйесі арқылы заманаға бейімделген ұлт болмысы айқын кейіптелді.

Ақырзамандық болжамдарға көп жүгіне бермейтін Мұрат Мөңкеұлы заманның азып-тозуының себеп-салдарын түсіндіргенде адамның іс-әрекетін алға тартады. Оның өз дәуіріне наразылығы пейілі бұзылған адамға қарап жиренуден туындайды. Шортанбай Қанайұлы арқылы заманның зары құлаққа жетіп, бүлінген замана келбеті алдымен көзге шалынса, Мұрат Мөңкеұлы өлеңдерінде тіршіліктегі адамның ролі туралы топшылаулар басымырақ. Ақынның тұжырымы бойынша, адамның азуы заманға емес, керісінше, заманның азуы адамға байланысты. Тіпті Мұрат өлеңдерінде дәстүрлі «заман азды» тіркесінің кездеспейтіні де бірқатар ойға жетелейді. Оның орнына «сұм заман» мен «адыра қалғыр заман» тіркестері қолданылады. Адамның азған белгісін сипаттаған ақын «заман азды» ұғымына басқаша көзқарас танытады:

*Бәйт еттім бұ сөзді
Қайғы шегіп заманнан
Заман азып не қылсын
Ай орнынан туады,*

*Күн орнынан шығады,
Мұнын бәрі адамнан.*

Мұраттың «Үш қиян» толғауындағы заман адамы туралы ой-тұжырымдары алдыңғы ақындардың дәстүрінен алшақ кетпейді. Ақын өткен өмірдегі тарихи тұлғаларды идеал тұтып, көшкен орнына, басқан ізіне дейін сағыныш оятса, бұл – өз дәуірінде текті ұрпақтың тоз-тозы шыққанына күйінгендіктің, өз заманына көңілі толмағандығының белгісі. Мұрат кейіптеген қайғылы кезеңнің баянсыз перзентінің қоғамдағы орны «Асылзада баласы Дәулет кетіп қолынан, Қоңсысына құл болды», – деп бағаланды.

«Заманға сай адам» тұжырымын зар заман поэзиясына Дулат Бабатайұлы енгізгені белгілі. Оның өлеңінде дәуірдің сипатына қарап, тиянақ таба алмай дағдарған адам мен сол кезеңге бейімделіп, уақыттың ыңғайына көндіккен адам қатар көрініс байқатады:

*Қилы, қилы заманды,
Заманға сай адамды
Салыстыра қарасам.
Су мүйіз болған танадай,
Шыр көбелек айналам.*

Қоғам адамының әрекетінен қанағат таппай, әрі-сері күйге түскен ақынның ой-толғамы халықтың мүддесімен үйлеседі. «Су мүйіз болған танадай» қауқарсыз, «шыр көбелек айналған» бағдарсыз ел адамы Мұрат ақынның дәуірінде өз ортасына әбден икемделді. Оның толғауындағы «шыр көбелек айналу» – тиянақ іздегендіктің емес, тіршілікке бой үйреткендіктің белгісі:

*Шырқ көбелек айналып,
Замананың адамы
Заманың мұндай сұм болды.*

Кердері Әбубәкір шығармашылығында адамның заманға бейімделгендігі тіпті айқын көрінеді. Ол қулық-сұмдықты жете меңгерген, уақыттың аңысын аңдап күн кешетіндерді сипаттайды: «Заманның адамы, Артын ойлап асылы, Көңілі жоқ өлерге». Сондай-ақ ақын өлеңінен дәуірдің ығына жығылып қана қоймай, іс-әрекет белсенділігін танытқан кісінің тұлғасын байқаймыз. «Білген адам ұстап жүр, Заманның қару-жарағын», – дәуірдің тосын құбылыстарын жатырқаудың мезгілі өтіп, қоғамға бой үйрете бастаудың көрінісі.

Дулат өлеңдерінен ұлық пен атқамінердің іс-әрекетін «қасқыр-қылық», «ит-мінез» арқылы бейнелеудің мысалдары көптеп табылады. Бұл жерде «қасқырдың» да, «иттің» де жыртқыштық функциясы ұқсас: елді талау, халықты жұлып жеу... Осы ойды әрлеп-әдіптейтін «Қорқау қасқыр құлықты» немесе «Итше қауып манайын», – деген тіркестер қасқырлықты емес, иттікті көрсетуге бейім тұр. Иттен айырмасы жоқ қасқырдың көкжалдығы емес, қорқаулығы тілге тиек болған. Ал Албан Асан Барманбекұлы өз тұсындағы ел билеушілерді аты – қасқыр, заты – ит жыртқышқа теңейді:

*Шетінен басып, жей түскен,
Қасқырдай боп бағып тұр.*

*Шетіңнен қасқыр жеп жатыр,
Келмейді бұған намысың.*

Асанның замана адамы туралы тұжырымы да «итше талаудың» төңірегінен алыстамайды:

*Заманың қуға қарады,
Ит пен құзғын талады.*

Сөз зергері Дулаттың өлеңдерінде замана адамының мінез-құлқы мен іс-әрекетін, түр-әлпетін бейнелейтін тың теңеулер мен сәтті детальдар өте көп. Халықты «қасқырша талаған», «итше қапқан» ел пысығының бойынан ақын «күшігендік» қасиетті де көреді. Елді сорған ауылдың атқамінерін «жемтікке қонған күшігенге» баласа, енді бір тұста сол «күшігендікті» әжуа-мысқылға толы бейнелі тіркестермен әрлей түседі:

*Кебеже қарын, кең өңеш,
Өлексе көрсе үңгіген
Күшігеннен кем емес.*

«Кебеже қарын» мен «кең өңештің» әрқайсысы жеке аталса да, кейіпкердің кескін-кейпі, ниет-пиғылы туралы түсінікті санаға бірден сіңіретін образ үлгілері екендігіне дау жоқ. Ал осы екеуі тұтасып, күрделі тіркеске айналғанда, қомағайлық пен жемқорлық жайлаған қоғам адамының тұлғасын толық танимыз. «Өлексе көрсе үңгігендігі» осынау екі-ақ сөзбен салынған, сонымен-ақ бүкіл түр-келбеті, болмыс-бітімі бедерленіп тұрған кісінің суретін қимыл-қозғалысқа келтіреді. Оның өзінде аң-құстың әдеттегі дағдысынша өлексені тартқыламайды, не жұлып жемейді, күшігенше үңгиді... Дулаттың әжуа-образдар галереясында «Кебеже қарын, кең өңешпен» қатар тұратын, сол үлгімен жасалған бейне – «Борсық тұмсық, қанды ауыз». Бұл – ұлық. Алдыңғысы – топастық пен қарынбайлықтың, соңғысы – жылпостық пен пәлекорлықтың жиынтық тұлғасы. Әсіресе, кейінгісі қауіптірек. Осыған орай образдың бояуы да басымдау. Ақын «Кебеже қарынға» мысқылмен қараса, мынаның іс-әрекетінен тіксінеді:

*Борсық тұмсық, қанды ауыз,
Ұлық қылған құдай-ай,
Қазақтан шыққан кәпірді.*

Кердері Әбубәкір Дулат-суреткердің тәсілімен тағы бір сұмпайының образ-портретінің нобайын өмірге әкелді: «Қарсақ табан, мысық бас, Не азғындар жетілді». Бұл – кеше санда бар, санатта жоқ, бүгін әркімнің жетегіне ілесіп, билікке араласқан, ақылы аз, өресі тар можан-топайдың сыртқы түрі. Енді осы образдарға сүйеніп, зар заман адамының толық пошым-портретін жасап көрелік. **Мысық бас, борсық тұмсық, қанды ауыз, кең өңеш, кебеже қарын, қарсақ табан...** Мұны Мұраттың «Ел биледі бір сымпыс, Екі бұты

тараған», – деген тіркесі толықтырады. Міне, халықты талкекке салып, кеселге ұшыратқан құбыжықтың зар заман поэзиясындағы суреті осындай. Жиынтық бейнені сөз өнерінің хас шебері Мұраттың: «Қатпа болған түйедей, Киенкі болған биедей», – деген теңеуімен бояй түссек, замана адамының портреті көз алдымызда тіріліп сала береді. Содан соң бұған «Етегі бар да белі жоқ, Бармақ сияр жері жоқ», «қынама бешпент» пен «тар шалбар» кигізіп көрсек, зар заман ақындары кейіптеген адам нағыз сәніне келеді. Дулат ақынның:

Бейнең қандай болды екен,

Қарасаңшы бір мезгіл,

Қолдарыңа айна алып, -

деген ескертпесі дәл осы толық «болмыс-бітімді» әйгілейді.

Жыр жүйріктерінің әр кезде, әр аймақта ғұмыр кешкеніне қарамастан олардың өлендеріндегі түрлі образдар жинақталып, тұтастық құрайды. Заманның келбеті де, адам бейнесі де бәріне ортақ сарындарды салыстыра саралаған кезде айқынырақ танылады.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
Материал 17.11.12 ж. редакцияға түсті.

Б. ОМАРУЛЫ
НАЦИОНАЛЬНАЯ СКОРЬБЬ И ОБРАЗ ЧЕЛОВЕКА ЭПОХИ
B. OMARULY
NATIONAL MOURNING AND THE HUMAN IMAGE OF THE EPOCH

Резюме

В статье рассматривается национальная скорбь и образ человека эпохи.

Resume

National mourning and the human image of the epoch were reviewed in this article.

УДК 81'255: 81'246.2

К.Х. РАХИМЖАНОВ О КУЛЬТУРНОМ ДВУАЗЫЧИИ И ОПОСРЕДУЮЩЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БИЛИНГВА-ПЕРЕВОДЧИКА

В условиях отсутствия прямых контактов между языками, актуализирующимися в процессе социально-речевой деятельности билингвов – представителей разных лингвокультурных сообществ, может реализоваться такой

тип двуязычия, как культурный билингвизм. Это тип неконтактного двуязычия, развивающегося в случаях сознательного выбора второго языка, обусловленного авторитетом этого языка и необходимостью знакомиться с важными текстами, написанными на данном языке. По мнению Т.П. Ильяшенко, «неконтактный билингвизм охватывает отдельные слои общества, и значение его обусловлено ролью данных слов в развитии культуры и языка всего народа» [1, 24]. Культурный билингвизм не признается многими лингвистами, которые билингвизмом считают только такое двуязычие, которое возникает вследствие непосредственных контактов двух языков: «Мы отвлекаемся от такого билингвизма, - пишет Л.Б. Никольский, - который возник вследствие изучения языка или языков со специальной целью. Билингв для нас не просто человек, владеющий двумя и более языками, а представитель определенной группы людей, дополнительно усвоивших язык или несколько языков для практической коммуникации в обществе, членами которого они являются» [2, 189-190]. Такой подход возможен при изучении непосредственных контактов языка, некультурного взаимодействия. Но он не дает возможности корректно изучать процессы, происходящие при неконтактном взаимодействии, осуществляемом книжным путем. Культурное двуязычие имеет индивидуальный характер вследствие сознательного овладения отдельными культурными слоями общества вторым языком. Вместе с тем, овладение иностранным языком предопределяется также насущными потребностями общества. Во многих случаях именно индивидуальное двуязычие отдельных лиц направлено на то, чтобы одноязычные члены общества могли знакомиться с достижениями культуры других народов. При письменных контактах взаимодействие идет по письменным каналам. В этом случае взаимодействие контактирующих языков осуществляется в рамках подсоциалемы билингвов, владеющих двумя письменными языками. Контакт здесь осуществляется через письменно-книжный текст. Объем и содержание текстов при этом играют даже большую роль, чем объем социалемы. Определенная общность письменно-книжных текстов, существующих в двух языковых формах в виде переводов или пересказов, и создает условия для сближения языков.

Сближение языков в условиях письменных контактов относится к перстратным явлениям, когда контакты языков осуществляются в процессе неконтактного билингвизма, а именно – через письменные тексты. Такого рода взаимодействие легко преодолевает не только пространственные, но и временные барьеры, и нет необходимости в непосредственном контакте [3, 183].

Перевод – это не простая смена языкового кода, это и адаптация текста для его восприятия сквозь призму другой культуры, поэтому переводческая деятельность при неконтактном билингвизме играет существенную роль. Переводчик-билингв – опосредующее лицо, «производящее речевые высказывания по определенному социальному заказу. Продукт переводческой деятельности создается не под влиянием личных потребностей переводчика,

а в соответствии с требованиями к этому продукту, которые относительно однообразны, устойчивы и носят социальный характер» [4, 119].

Переводчик удовлетворяет общественную потребность в новых языковых средствах, новом языковом материале при помощи языкового посредничества в процессе перевода текстов, в результате опосредующей языково-текстовой деятельности; он осуществляет вторичную речевую деятельность на основе первичной. Специфика переводческой деятельности состоит в передаче оригинала (опредмеченного в результате первичной деятельности) на язык перевода в процессе его последующего распредмечивания и понимания самим переводчиком, и затем последующего опредмечивания при помощи другого языкового кода и превращения в текст перевода. Читатель, владеющий языком перевода, овладевает переводным текстом в результате вторичного его распредмечивания в своей живой речевой деятельности, в процессе репродуктивной деятельности. Перевод – репродуктивная деятельность, базу ее составляет распредмечивание. Базу первичной деятельности составляет опредмечивание. Продукт труда может быть присвоен, потреблен, когда он выступает как опредмеченный труд, как предметная форма деятельностных способностей человека (так писал К. Маркс). Прошлый труд, угасший в продукте и превратившийся в покоящееся свойство, возрождается к новой жизни и вновь переходит в форму деятельности человека. Это процесс распредмечивания.

Если исходной категорией первичной продуктивной деятельности является познание, сопровождающим феноменом которого является познание, то исходной категорией переводческой деятельности является не просто восприятие, а понимание и интерпретация, сопровождаемые знанием.

Переводческий процесс, ориентированный на создание продукта переводческой деятельности, является сложным. По мнению М.П. Брандес, он состоит из двух подсистем. Первая подсистема «текст-интерпретатор» представляет собой смоделированный процесс выявления смысловой организации текста. Вторая подсистема «текстовая норма-деятель» тесно связана со спецификой национального языка и реализует уже не абстрактное, функциональное содержание, а образно-предметное [5, 16].

Переводчику-билингву для осуществления переводческой деятельности необходимо знать не только второй язык, но и культуру другого народа, владеть переводческой компетенцией, поэтому в структуре личности переводчика можно выделить несколько уровней: 1) вербально-семантический; 2) лингвокогнитивный; 3) мотивационный; 4) профессиональный; 5) прагматический; 6) социокультурный. Вербально-семантический параметр включает в себя владение двумя языками и языковой компетенцией в двух языках, т.е. знанием фонетики, лексики, грамматики двух языков; лексикон двух языков – весь запас слов и словосочетаний, которыми переводчик пользуется в процессе перевода с одного языка на другой; умение употреблять языковые

средства в соответствии с социальной дифференциацией языка по ситуациям, подсистемам языка; знание значений слов первого и второго языка.

Лингвокогнитивный параметр связан со знанием языковой картины мира двух лингвокультурных сообществ – носителей исходного языка и языка перевода, знанием системы культурологических ценностей, ценностных принципов и ориентаций, компонентов культуры, владением социокультурным опытом, формированием вторичного языкового сознания.

Мотивационный параметр, определяющий мотивационную основу переводческой деятельности билингва, способствует удовлетворению общественных потребностей в новых средствах языкового выражения: заимствованных словах, кальках; потребностей в ознакомлении с художественными произведениями, научно-техническими достижениями другого народа.

Коммуникативная потребность переводчика в процессе переводческой деятельности реализуется в ходе осмысления и уяснения для себя содержания исходного текста в процессе его распредмечивания и проявления языковой способности в ходе интерпретации исходного текста и передаче его на язык перевода. Языковая способность переводчика проявляется в профессиональном знании двух языков – овладении полным двуязычием. Полное двуязычие как высокий уровень профессионализма присущ определенным группам людей – писателям, переводчикам, поэтому С. Талжанов обращал внимание на необходимость овладения переводчиком полным, координативным двуязычием [6]. Б.Х. Исмагулова также придерживается мнения о том, что переводчику необходимо овладеть координативным чистым билингвизмом [7].

Профессиональный параметр структуры переводчика включает установку на переводческую компетентность – овладение знаниями различного рода, необходимыми в процессе переводческой деятельности. Профессиональная компетентность переводчика включает в себя не только владение полным двуязычием, но и учет самого характера владения языками. Соотнесенность языков на уровне узуса и нормы образует языковую базу переводческой компетенции. По мысли В. Вильса, в переводческую компетенцию входит компетенция переноса, лежащая в основе процесса перевода. В компетенцию переноса входят компетенции как языковая, так и внеязыковая, как рецептивная, так и репродуктивная [8, 284].

Высказывания Д. Хаймса о коммуникативной компетенции более близки к понятию переводческой компетенции, чем понятие компетенции переноса В. Вильса. Коммуникативная компетенция, по Д. Хаймсу, отражает нормы поведения в реальных актах взаимодействия. Это понятие включает в себя четыре параметра: грамматическую правильность, реализуемость, приемлемость и встречаемость [9, 277-278]. Некоторые компоненты коммуникативной

компетенции приложимы к переводческой компетенции. Так, приемлемость применительно к переводу (соответствие высказывания контексту или ситуации) означает необходимость учета как отражаемой в тексте внеязыковой ситуации, так и контекста, в котором допускается использование той или иной формы в исходном языке и в языке перевода. В понятие приемлемости входит учет двух коммуникативных ситуаций – ситуации порождения исходного текста и ситуации перевода с аналогичными параметрами.

Понятие встречаемости также приобретает особый смысл применительно к переводу, так как единицы-аналоги могут встречаться в обоих языках, но существенно отличаться друг от друга своей частотностью (встречаемостью). Более правильным представляется нам определение переводческой компетенции в работах А.Д. Швейцера, который включает в ее состав все квалификационные характеристики, позволяющие переводчику осуществлять акт межъязыковой и межкультурной коммуникации: особое «переводческое» владение двумя языками, при котором языки проецируются друг на друга; способность к «переводческой интерпретации исходного текста (т.е. к видению его глазами носителя другого языка и другой культуры); владение технологией перевода (т.е. совокупностью процедур, обеспечивающих адекватное воспроизведение оригинала, включая модификации, необходимые для успешного преодоления «культурного барьера»); знание норм языка перевода; знание переводческих норм, определяющих выбор стратегии перевода; знание норм данного стиля и жанра текста; определенный минимум «фоновых знаний», необходимых для адекватной интерпретации исходного текста и, в частности, то, что называется «знанием предмета», необходимым для успешного перевода в рамках специализации переводчика» [11, 28].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ильяшенко Т.Т. Социальные диалекты и профессиональные стили: отдельный оттиск доклада на социологическом конгрессе в 1970 г. в Варне. – М., 1970.
- 2 Никольский Л.Б. Синхронная социоллингвистика. – М.: Наука, 1976. – 168 с.
- 3 Журавлев В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
- 4 Гумбольдт В. Опыт анализа мексиканского языка. //Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985.
- 5 Брандес М.П. Стиль и перевод. – М.: Высшая школа, 1988. – 127 с.
- 6 Талжанов С. Көркем аударма туралы. - Алматы: ҚазМемКөрӘде Баспасы, 1962. – 168 б.
- 7 Исмагулова Б.Х. Драма: Проблемы художественно-литературного двуязычия. Монография. - Алматы: ТОО «Алматыкітап», 2005. – 155 с.

8 Wills W. Semiotik und Übersetzungs-Wissenschaft //Semiotik und Übersetzen. – Tübingen, 1980. – S. 284.

9 Hymes D. On communicative competence //Sociolinguistics. – Harmondsworth, 1972. – P. 277-278.

10 Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М., 1988. – 214 с.

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 30.10.2012.

Қ.Х. РАҚЫМЖАНОВ
 МӘДЕНИ ЕКІТІЛДІЛІК ЖӘНЕ АУДАРМАШЫ-БИЛИНГТІҢ АРАЛЫҚ
 ІС-ӘРЕКЕТІ
 К.Н. RAKHIMZHANOV
 ABOUT CULTURAL BILINGUALISM AND MEDIATING ACTIVITY
 OF A BILINGUAL TRANSLATOR

Түйіндеме

Мақалада мәдени екітілділік мәселесі қарастырылады. Мәдени екітілділік тілдер арасында тура қатынас болмаған жағдайда іске асырылады.

Resume

In the article the question of the cultural bilingualism is considered. The cultural bilingualism can be realized in the conditions of absence of direct contacts between languages.

УДК 81'255: 81'246.2

***К.Х. РАХИМЖАНОВ, **К.М. АБИШЕВА О ЗНАЧЕНИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕРЕВОДЧИКОВ И ТУРИСТОВ**

Как известно, Болонский процесс в качестве приоритетных задач высшего образования определил в качестве ведущей тенденцию к подготовке конкурентоспособных компетентных специалистов [1]. До последнего времени понятия «компетенция» и «знания» рассматривались вне связи со способностями обучаемых. Н. Хомским linguistic competence (ментальные репрезентации языковых правил, выступающие в роли внутренней

грамматики идеального говорящего/ слушающего) и linguistic performance (понимание и продуцирование речи) рассматриваются как соотношение знания языка и его употребления в реальных ситуациях: «Мы проводим фундаментальное различие между компетенцией (знанием своего языка говорящим/ слушающим) и употреблением (реальным использованием) языка в конкретных ситуациях» [2, 9-10].

Компетенция изучалась в узком плане только как знание чего-либо в какой-либо области знания: лингвокультурологическая компетенция, знание идеальным говорящим/ слушающим всей системы культурных ценностей, выраженных в языке [2]; коммуникативная компетенция - знание норм поведения в реальных актах взаимодействия. Это понятие включает в себя четыре параметра: грамматическую правильность, «реализуемость, приемлемость и встречаемость» [3, 277-278]. В работах ряда ученых компетенция связывается с употреблением, ср.: компетенция – особый вид организации предметно-специфических знаний, необходимых для знания языка и владения им [4]; «знания и умения корректного и адекватного использования языковых средств в зависимости от особенностей констатиции, характера отношений между говорящим и слушающим, цели общения многого другого» [5, 273].

Как видим, исследование компетенции и ее отдельных видов велось несистемно. Поэтому в рамках Болонского процесса широко обсуждались проблемы компетенции как базовой способности обучаемых, ставился вопрос об определении компетенции, ключевых для каждой специальности. Так, Р.С. Йегер рассматривает компетенцию как «базовую способность (не унаследованную ни генетически, ни биологически), приобретенную индивидом, сформированную внутренне в процессе самостоятельно мотивированного взаимодействия с миром [по 6, 214].

Развитие базовых способностей индивида формирует ключевую компетенцию обучаемых, рассматриваемую как совокупность компетенций, необходимых для соответствия профессиональным «требованиям в различных социальных областях и сферах жизни». При этом в состав ключевых компетенций входят профессиональные, социальные, методические, личностные компетенции [6, 214]. Профессиональные компетенции – это физические и духовные резервы, то есть потенциал, в котором личность нуждается как в предпосылке для ответственного и целенаправленного решения встающих задач или проблем, так и для оценки найденных решений и дальнейшего развития собственного подхода к типовым действиям» [6, 214].

Термины «ключевая компетенция», «профессиональная компетенция» не только детально характеризуются в материалах Болонского процесса и в работах В.И. Байденко [6], также в них расширяется представление о методах измерения компетенции обучаемых, акцентируется внимание на Дублинских

дескрипторах как основном методе измерения уровня компетенций на уровне бакалавриата, магистратуры и докторантуры. Дескрипторы первого цикла предлагают способности: демонстрировать знания и понимание в изучаемой области; применять знания на профессиональном уровне; решать проблемы в изучаемой области; осуществлять сбор и интерпретацию информации для формирования суждений с учетом социальных, этических и научных соображений; сообщать информацию, идеи, проблемы и решения, как специалистам, так и неспециалистам [7].

Современный подход к проблеме развития и совершенствования ключевой и профессиональной компетентности состоит в том, что обучение рассматривается как саморазвитие и самосовершенствование личности на основе развития ее способностей. При этом основным средством повышения компетентности выступает феномен обучающего и преобразующего взаимодействия, сформированный в условиях учебной группы, воздействующий на поведение и личность участвующих в ней студентов. При этом развитие ключевой и профессиональной компетенции обучаемых не сводится только к набору знаний и наращиванию отдельных технологических приемов. Процесс совершенствования ключевой и коммуникативной компетентности связан с общим развитием личности, его базовых способностей.

Профессиональный параметр структуры переводчика и туриста включает установку на переводческую компетентность – овладение знаниями различного рода, необходимыми в процессе переводческой деятельности. Профессиональная компетентность ... включает в себя не только владение полным двуязычием, но и учет самого характера владения языками [8]. В связи с этим для развития базовых способностей переводчика и туриста необходимо рассмотреть понятия «ключевая компетенция переводчика» и «ключевая компетенция туриста». Эти понятия характеризуются шире, чем «профессиональная компетенция». Ключевой компетенцией для переводчиков и туристов является «межкультурная компетенция».

В настоящее время имеется несколько направлений, разрабатывающих данное понятие соответственно принципам той или иной области знания. В лингводидактике, акцентирующей внимание на обучении иностранным языкам, предлагается термин «иноязычная компетенция». Представители данного направления считают, что языковая личность должна обладать сформированной способностью, реализовывать иноязычные лексико-грамматические конструкции, соответствующие нормам коммуникативной деятельности индивида иной лингвоэтнокультурной общности и иной национально-языковой картины мира. Здесь речь идет о способности, позволяющей личности реализовать себя в рамках диалога культур, то есть в условиях межкультурной коммуникации в учебных целях. Данную способность называют межкультурной компетенцией [9].

По мысли Е.В. Мальковой, межкультурная компетенция охватывает в основном не онтологический аспект становления личности, а коммуникативный – языковые и речевые способности последней. Е.В. Малькова утверждает, что межкультурная и коммуникативная компетенции дополняют друг друга, так как становление межкультурной компетенции невозможно без развития коммуникативной компетентности [10]. В межкультурной коммуникации под «межкультурной компетенцией» понимается поликультурная компетенция, которая имеет интегративный характер и различные составляющие, отличается подвижностью; вырабатывает умение сравнивать социокультурный опыт народа, говорящего на изучаемом языке, с собственным опытом [11]. «Межкультурная компетенция» характеризуется как «определенная совокупность языковых, коммуникативных, лингвокультурологических, социолингвистических и когнитопсихологических знаний и умений, обеспечивающих «успешность межэтнической коммуникации» [12].

Изучение «межкультурной компетенции» как ключевой компетенции для переводчиков и туристов обусловлено необходимостью выявить и описать набор знаний, умений и навыков, требующихся в ситуации межкультурной коммуникации, реализующейся в «условиях оппозитивного диалога сознаний, конфликтов» культур и языков, вызванных недопониманием значений слов, технологий и специфики культурных сценариев, незнанием постулатов общения вследствие невыработанности навыков толерантного поведения. А между тем именно переводчикам и туроператорам, туристам приходится непосредственно вступать в межэтнические контакты, общаться на межкультурном уровне. Поэтому «ключевая межкультурная компетенция» переводчиков и туристов и направлена на организацию усвоения знаний в области межкультурной коммуникации, приобретение навыков оперирования ими в ситуации «я – другой», решения проблем межкультурного общения в процессе межкультурного диалога.

Межкультурная «компетентность» - это проблема, которая изучается на стыке переводоведения, лингвокультурологии и туризма, поэтому она изучается не только на теоретическом, но и в прикладном аспекте, применительно к межкультурному общению, предоставлению информационных услуг (турпродукты, реклама, промоушн, переводческие услуги).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Болонский процесс: результаты обучения и компетентностный подход (Кн. приложение 1). Под ред. В.И. Байденко. – Астана. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. Независимое Казахское агентство по обеспечению качества в образовании (НКАОКО), 2010. – 536 с.
- 2 Хомский Н. Язык и мышление. – М., 1972.
- 3 Humes D. On kommunikative competence// Sociolinguistics.- Hammond-worth, 1972.

4 Абишева К.М. К проблеме соотношения и употребления в ходе межкультурной коммуникации// Проблемы становления и эволюции гражданского общества и правового государства в Казахстане. – Астана, 2005. – с.142-145.

5 Словарь социолингвистических терминов. Изд.2. /Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 330 с.

6 Болонский процесс: результаты обучения и компетентностный подход (Кн. приложение 1). Под ред. В.И. Байденко. – Астана. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. Независимое Казахское агентство по обеспечению качества в образовании (НКАОКО), 2010. – 536 с.

7 Болонский процесс: европейские и национальные структуры квалификации (Кн.приложение 2). Под ред. В.И. Байденко. – Астана. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. Независимое Казахское агентство по обеспечению качества в образовании (НКАОКО), 2010. – 220 с.

8 Рахимжанов К.Х. Художественный перевод и билингвальная личность переводчика. Монография. - Павлодар, 2012. – 170 с.

9 Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. – СПб.: КАРО, 2005.

10 Малькова Е.В. Формирование межкультурной компетенции в процессе работы над текстами для чтения. Автореф. дисс. канд. пед. наук. – Москва, 2000. – 24 с.

11 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – Москва, 2004. – 336 с.

12 Абишева К.М. Основы теории межкультурной коммуникации. – Астана: Туран-Астана, 2008. – 224 с.

*Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар; **Университет «Туран-Астана», г. Астана. Материал поступил в редакцию 30.10.2012.

Қ.Х. РАҚЫМЖАНОВ, К.М. ӘБІШЕВА
 АУДАРМАШЫ МЕН ТУРИСТЕРДІҢ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН
 ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚҰЗІРЕТТІЛКІПЕН ҚАРАУДЫҢ МАҢЫЗЫ
 К.Н. RAKHIMZHANOV, С.М. ABISHEVA
 ABOUT VALUE OF THE COMPETENT APPROACH IN FORMATION
 OF COMPETENCES OF TRANSLATORS AND TOURISTS

Түйіндемe

Мақалада аудармашы мен туристердің компетенцияларын қалыптастырудағы құзіреттілікпен қараудың ролі қарастырылады. Олар үшін мәдениаралық компетенция негізгі болып саналады.

Resume

In the article the role of a competent approach in formation of competences of translators and tourists is considered. Key competence for them is intercultural competence.

УДК 82.02

К.Х. РАХИМЖАНОВ, М.К. АКОШЕВА
О РУССКОМ ПОЭТЕ С КАЗАХСТАНСКИМИ КОРНЯМИ

Павла Васильева по праву называют русским поэтом с казахстанскими корнями. Он первым привнес в русскую литературу дух евразийства.

Как мы знаем, детство и юность Павла Васильева прошли в Павлодаре. Родился же он 23 декабря 1909 года в небольшом городе Зайсан.

Отец, Николай Корнилович Васильев, сын пильщика и прачки, работал учителем. Мать, Глафира Матвеевна Ржанникова, дочь крестьянина Пермской губернии, окончила павлодарскую гимназию. Вот поэтому-то и пишут, что на формирование поэтического характера Васильева оказала большое влияние учительская среда.

Немаловажное значение в его творческой судьбе также сыграли его бабушка и дедушка по отцу Мария Федоровна и Корнила Ильич. Хотя они были неграмотными, они обладали редким даром сочинять и рассказывать сказки, им во многом обязан П. Васильев знанием русского фольклора, впоследствии по-разному отразившегося в его творчестве. Но все ж духовное развитие поэта проходило в среде провинциального учительства [1].

В то время этнический состав Прииртышского края был очень пестрым, разноязычная речь слышалась на ярмарках, на горных и степных дорогах, на баржах и рудниках. Здесь жили казахи, русские, украинцы, немцы. Вдоль Иртыша тянулись богатые казачьи станицы со своим тяжелым воинским укладом. Детство будущего поэта совпало с гражданской войной, спустя время увиденное возникло в словесных красках, звуках и ритмах его прекрасных стихотворений и поэм.

После окончания средней школы в Павлодаре П. Васильев едет во Владивосток и поступает в университет на японское отделение факультета восточных языков. Его по-прежнему интересует поэзия. Он читает Блока, Брюсова, Драверта, Маяковского, Пастернака, Асеева, и, конечно же,

Есенина. Вновь начинает писать стихи, и о чем бы он ни писал, лейтмотивом его творчества являлся образ песни [2].

6 ноября 1926 года в газете «Красный молодняк» появляется стихотворение «Октябрь». Это было первое печатное издание Васильева. На поэта обратили внимание. Владивостокский поэт Р. Ивнев и журналист Л. Повицкий организуют публичное выступление Павла Васильева.

С наступлением зимних каникул в декабре П. Васильев с рекомендательными письмами Р. Ивнева и Л. Повицкого едет в Москву. По пути в Новосибирске публикует в газете «Советская Сибирь» и в журнале «Сибирские огни» несколько своих стихотворений.

В Москве в июле 1927 года он побывал в Союзе поэтов, в редакции «Комсомольской правды», где был тепло встречен, газета опубликовала его «Прииртышские станицы».

Начиная с начала 1928 года, П. Васильев живет в Омске, куда из Павлодара переехали его родители. Работает он много, экспериментирует. В сибирской печати появляются стихотворения «Пароход», «Водник», «Сибирь», «Пушкин», «Азиат», «Глазами рыбьими поверья...». Два последних стихотворения являются ключевыми. Именно с них начинается самостоятельный творческий путь П. Васильева. Сказочность, фольклорная колористичность, присутствующие в них, постепенно, с годами будут применяться во многих его произведениях.

В эти годы поэт пытается писать прозой. Его правдивые, психологически точные и романтические очерки вошли в две книги «Люди в тайге» и «В золотой разведке», которые были изданы в Москве в 1930 году.

Осенью 1929 года П. Васильев приезжает в столицу и поступает на Высшие государственные литературные курсы. Знакомство с поэзией в столице, учеба воодушевляли молодого поэта. В его стихах проступала метафоричность, энергия, становление его пера.

В 30-е годы произведения о Казахстане, о степных раздольях и Иртыше Васильева печатались во многих центральных периодических изданиях.

В 1930 году, в февральском номере журнала «Новый мир», была опубликована поэма «Ярмарка в Куяндах», в котором своеобразным было все - и содержание, и словарь, и ритмический натиск, и метафорический рисунок. В литературной странице «Известий» печатался «Товарищ Джурабай», в «Земле советской» - «Павлодар» и «Верблюды» и др. Примечательно, что восточные ритмы, образы, краски органично входят и в оригинальные произведения поэта [2].

«С эпическим размахом П. Васильев пишет и о Сибири: «Рассказ о Сибири», «Сибирь», «Сибирь, все ненасытнее и злей...» и др. В своем творчестве П. Васильев пытался воссоединить две художественные стихии: фольклорно-песенную культуру Сибири и национально-самобытное

поэтическое искусство Казахстана. Наглядно эта тенденция проявилась при составлении им поэтических сборников «Песни», «Путь на Семиге», в содержание которых, наряду с записками из «Песни о гибели казахского войска», главками «Соляного бунта» и лирическими поэмами «Лето» и «Август», поэт настойчиво включал «Охоту с беркутами», казахские самоклавки и стихи о Прииртыше [2].

Лирика Павла Васильева при жизни поэта не издавалась, хотя и публиковалась в периодике. Отдельной книгой вышла только эпопея «Соляной бунт». Отношение современников к новой поэме П. Васильева было противоречивым. Некоторые критики, признавая несомненное мастерство поэта, говорили и о псевдонародности произведения [2]. Так, Н. Дементьев писал: «Этот поэт - с виду новатор, но какая нам от этого польза если новаторство его буржуазно» [3].

Попытки выпустить сборники «Путь на Семиге», «Ясак», «Книга стихов», «Песни», «Стихи» были тщетными. Вульгарно-социологическая критика 30-х годов торопливо объявляла талант Васильева «стихийным», а его творчество - «чуждым нашей жизни». Именно в этот период его арестовывают по так называемому «делу сибирских писателей». Это неожиданное обстоятельство нарушило творческие планы поэта, вскрыло наболевшие проблемы молодой семьи: отсутствие прописки, квартиры, денег. После всех неудач, жизненных ударов, потерь оставались только вера в свои силы и огромная работоспособность [2].

Павел Васильев занимался также переводами с башкирского, таджикского, татарского, грузинского, чувашского. Однако в переводческой деятельности поэта еще немало неизвестного. Наши поиски в этом направлении будут продолжаться.

Павел Васильев прожил короткую жизнь. Но за короткий творческий срок создал в литературе многогранный и удивительный мир поэзии.

Его жизнь трагически оборвалась в 1937 году 16 июля. Приговор, вынесенный Военной коллегией Верховного суда СССР 15 июля 1937 года, гласил: «Совершение террористических актов против представителей власти».

Поэзия Павла Васильева жила, живет и продолжает жить и в наши дни. Традиционными стали праздники васильевской поэзии. В свое время ему посвящали свои поэмы И. Шухов, В. Лебедев, Н. Трегубов, повести - П. Северов, П. Косенко и С. Шевченко, проникновенные стихи Н. Клюев, Я. Смеляков, А. Алдан-Семенов, В. Цыбин, А. Поперечный, В. Антонов и другие.

Память о поэте живет в названиях улицы Павлодара, центральной городской библиотеки, литературного объединения г. Павлодара, открыт Дом-музей Павла Васильева, в СОШ № 9 организован школьный музей Павла Васильева. Во всех учебных заведениях Павлодара изучают творчество поэта-земляка.

А чтобы создать комплексный материал о жизни и творчестве поэта Павла Васильева ученые Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова проводят большую и кропотливую работу, включающую работу с литературой о нем, с музейным и архивным материалом (а их в Павлодаре немало), с публикациями о жизни и творчестве П. Васильева в зарубежных и республиканских журналах и газетах. В данный момент учеными ведется большая работа по сбору, анализу материала о поэте и произведений поэта, проанализирована и тщательно изучена основная часть изданий произведений Павла Васильева – 128 изданий произведений, сделан обзор основных произведений, начато изучение материала о его жизни и творчестве, а это более 500 источников.

Особенно отрадно, что все события – встречи с поэтами, близкими и родными поэта, научные мероприятия, посвященные творчеству поэта, проводимые в республике (ежегодно – в Павлодаре) и за ее пределами, всегда находят отражение на страницах республиканских газет, в том числе, Павлодарского региона. Систематизировав и проанализировав их, а также другие материалы о поэте, можно составить полный портрет поэта Павла Васильева.

В будущем повествование о яркой жизни поэта будет служить раскрытию всего богатства и многообразия литературы прошлого Павлодарского региона, всего Казахстана. Созданием книги будет сделана попытка реализовать тенденцию современного общества к глобализации, представляющей процесс преодоления отчуждения жизни отдельных индивидов от жизни людей на планете, тенденцию к открытости, что проявляется в открытости общества новым знаниям, новым взглядам на историю, культуру, литературу, продолжению осмысления места человека в них. Воспитательная ценность книги будет неоценима.

Уже сейчас анализ и систематизация собранного материала показывает, что поэт П. Васильев относится к тем выдающимся людям, истинный масштаб личности которых и масштаб сделанного ими еще более четко проявляется с течением времени, и, причём, чем дальше, тем яснее и все объёмнее.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Поделков С. А. О поэте // П. Н. Васильев. Стихотворения и поэмы. – Уфа: Башкирское издательство, 1976. – С. 5.
- 2 Тюрин Г., Черных С. Павел Васильев (К биографии поэта) // Воспоминания о Павле Васильеве / под ред. Чернышовой Ф. – С. 268–286.
- 3 Дементьев Н. Поэзия и жизнь // Октябрь. – 1933. - № 9. – С. 179.

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 23.11.2012.

Қ.Х. РАҚЫМЖАНОВ, М.Қ. АҚОШЕВА
 ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНЕН ШЫҚҚАН ОРЫС АҚЫНЫ ТУРАЛЫ
 K.H. RAKHIMZHANOV, M.K. AKOSHEVA
 ON THE RUSSIAN POET WITH KAZAKH ROOTS

Түйіндемe

Мақалада қазақстандық орыс ақыны Павел Васильевтің өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша шолу жасалған.

Resume

The article gives a brief overview of the life and work of the poet Pavel Vasilyev - Russian poet with Kazakh roots.

УДК 811.161.1'42

С.К. ШАЙМАРДАНОВА МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ОБРАЗНОСТИ В РАССКАЗАХ А.П. ЧЕХОВА

Анализ художественного текста как целостного произведения искусства, которое существует в диалектическом единстве плана содержания и плана выражения, включает исследование как идейно-тематического содержания текста, так и языковой его организации. План выражения (языковая организация текста) служит формой существования плана содержания (идейно-тематическая, информационно-эстетическая сторона текста).

Слово как средство художественного изображения давно привлекает внимание исследователей. Основной тенденцией современных работ по языку литературных произведений является стремление определить назначение каждого отдельного речевого компонента текста.

Литературоведение имеет большой опыт изучения художественных особенностей произведений А.П. Чехова, а лингвистические исследования его прозы охватывают лишь узкий круг аспектов языка и речи. По преимуществу публиковались статьи и тезисы, составившие основу серии тематических сборников «Язык и стиль А.П. Чехова», «Творчество А.П. Чехова», «Проблемы языка и стиля А.П. Чехова», «Языковое мастерство А.П. Чехова». Известны лишь две монографии – А.П. Чудакова (1971) и Л.Г. Барласа (1991), в которых комплексно рассматриваются задачи художественного использования писателем речевых средств.

Несомненно, актуальным остается и влияние творчества этого поистине великого русского писателя на формирование эстетического вкуса и воспитание юного поколения в лучших традициях безраздельного гуманизма.

Лингвистический анализ рассказа А.П. Чехова «Толстый и тонкий» показывает, что автором используются такие части речи, как имена существительные, имена прилагательные, глаголы, местоимения, причастия и деепричастия. На протяжении всего произведения в преобладающем большинстве использованы имена существительные (дорога, приятели, жена, гимназист, Порфирий, Миша, лобзания, глаза, губы, слезы, красавец, гимназия и т.д.). Они несут в себе конкретность, точность, четкость в описании встречи двух приятелей. В целом, при описании этой встречи преобладают имена существительные и прилагательные в сочетании друг с другом (Николаевская железная дорога, высокий гимназист, кофейная гуща и т.д.). С помощью эмоциональных существительных (голубчик, душонок, милый друг и др.) передаются радость встречи, неожиданность, искренность. Глаголы передают действия главных героев и их поведение (встретились, пообедал, воскликнул, изумился, побледнел, окаменел, искривилось, сгорбился и др.), причем глаголы употреблены в прошедшем времени совершенного и несовершенного вида. Редко автором используется наречия, причастия и деепричастия (подернутые маслом, навьючен чемоданами, с прищуренным глазом, увидев тонкого, урожденная Ванценбах, хорошенько и т.д.). Эти части речи предназначены для того, чтобы описать внешний вид героев или передать их психологическое состояние. Что касается местоимений, в рассказе использованы следующие (они, его, мой, ты, вы). Причем примечательно использование местоимений «ты» и «вы». В начале рассказа тонкий свободно общается на «ты» с толстым, тогда как затем, узнав о статусе толстого в обществе, резко переходит на формальное «вы». Таким образом, в рассказе «Толстый и тонкий» в большей мере употреблены имена существительные конкретные, с чисто предметным значением, качественные прилагательные, глаголы несовершенного вида и страдательные причастия совершенного вида — для описания места встречи двух приятелей (Николаевская железная дорога), характера их встречи, неожиданности ситуации (глаза, полные слез, все были ошеломлены), внешнего вида (худенькая женщина, длинный подбородок жены, губы лоснились, как вишни, и т.д.). Эти средства морфологического уровня языка используются писателем для того, чтобы перед читателями была полная и ясная картина поведения двух приятелей. Образ автора в этом описательном рассказе отсутствует, но при этом мы, читатели, становимся непосредственными очевидцами этой удивительной встречи, в которой раскрывается истинное лицо одного из героев.

При описании резких перемен в поведении тонкого после того, как он узнал о высоком чине своего бывшего одноклассника, автор использует

глаголы прошедшего времени совершенного вида со значением результата: «побледнел, окаменел, съежился, сгорбился, сузился, съежились, поморщились, искривилось».

В плане синтаксических особенностей рассказа можно отметить следующее. При описании встречи двух приятелей преобладают простые конструкции с наличием обоих главных членов предложения. Они представлены предложениями, осложненными однородными членами (однородными подлежащими, однородными сказуемыми), а также одно предложение – сложное, сложноподчиненное, которые в совокупности своей используются для того, чтобы более точно передать описание чиновников – бывших гимназистов: «На вокзале Николаевской железной дороги встретились два приятеля: один толстый, другой тонкий. Толстый только что пообедал на вокзале, и губы его лоснились, как спелые вишни. Тонкий же только что вышел из вагона и был навьючен чемоданами, узлами и картонками».

В диалоге двух приятелей в основном используются неполные восклицательные предложения. – Ты ли это? Голубчик мой! Сколько зим! Сколько лет! Батюшки! – изумился тонкий. – Миша! Друг детства! Откуда ты взялся? – в данном случае мы видим, как бывшие одноклассники рады неожиданной встрече друг с другом, их переполняют буря радостных эмоций и светлых чувств от встречи.

На кульминационном этапе рассказа мы видим, что автором используется сложное предложение для того, чтобы более точно и четко передать состояние главного героя рассказа, его внутреннее переживание: «Тонкий вдруг побледнел, окаменел, но скоро лицо его искривилось во все стороны широчайшей улыбкой, казалось, что от лица его посыпались искры». Далее идут простые осложненные предложения: «Сам он съежился, сгорбился, сузился... Его чемоданы, узлы, и картонки съежились, поморщились». Автор мастерски, с помощью ярких образных средств (метафора, градация, гиперболы), показывает нам изменение в психологическом состоянии одного из чиновников.

Анализируя средства рассказа на синтаксическом уровне, мы видим, что автором в большинстве случаев используются простые предложения, что соответствует задачам описания. А факты использования в составе простых предложений осложняющих конструкций (однородных членов предложения) говорят о стремлении писателя отметить детали описываемых событий, состояний героев. А то, что вместе с тонким меняется и его окружение (поведение жены и сына), и обременяющий его груз, говорит о том, что Чехов использует подобный прием для усиления комического эффекта.

Что касается образных средств текста, то в нем отмечается использование метафор и сравнений: «Толстый только что пообедал на вокзале, и губы его, подернутые маслом, лоснились, как спелые вишни». Очевидно, данное сравнение использовано автором для того, чтобы показать читателям, что

толстый живет в достатке. «Тонкий вдруг побледнел, окаменел, но скоро лицо его искривилось во все стороны широчайшей улыбкой; казалось, что от лица и глаз посыпались искры». Метафорическое описание использовано для того, чтобы более четко и тонко передать психологическое состояние тонкого. Мы видим, что герою стало не по себе. Также использован прием антитезы и оксюморона: «Толстый хотел было возразить что-то, но на лице у тонкого было столько благовония, сладости и почтительной кислоты, что тайного советника стошнило». Первые две части сложного предложения передают противительные отношения, между второй и третьей предикативной частью реализуются обстоятельственные отношения меры и степени. Подобная семантика, проявляющаяся на синтаксическом уровне, свидетельствует, на наш взгляд, о различиях в психологическом и социальном состоянии героев.

В рассказе «Смерть чиновника» поведение Ивана Дмитриевича Червякова можно передать через следующий ряд ключевых глаголов: «сидел – глядел – чихнул – пришлось сконфузиться – обрызгал – извиниться – объяснить – не смею смеяться – оторвалось – попятился – поплелся – лег – помер». Как видим, вся сюжетная ткань рассказа держится непосредственно на глаголах. А.П. Чехов решительно переосмысливает традиционный в русской литературе образ «маленького человека». Зачастую «Смерть чиновника» А.П. Чехова сопоставляют с «Шинелью» Н.В. Гоголя. Но Иван Дмитриевич Червяков решительно не похож на Акакия Акакиевича Башмачкина. И генерал – далеко не «притеснитель», он не столь уж грозен. Ведь рывкнул он на своего посетителя лишь тогда, когда он довел его все новыми и новыми посещениями и бесконечными извинениями. «Закипание» генерала также можно передать через ряд глаголов. Сначала он «бормотал», потом он «сказал», затем он «состроил плаксивое лицо и махнул рукой» и только потом он «гаркнул». Степень бешенства генерала передают причастные формы – «гаркнул вдруг посиневший и затрясшийся генерал». Кроме того, состояние генерала передает и то, в каком лице он обращается к Червякову. Если сначала он отвечал ему во втором числе множественного числа, т.е. «на вы» (дайте слушать, смеётесь), то последняя его фраза предельно экспрессивна за счет использования глагола прошедшего времени в повелительном наклонении и обращения на ты: «Пошел вон!».

Таким образом, одну из ведущих стилистических функций в рассказе А.П. Чехова «Смерть чиновника» выполняют глаголы и их формы. Именно глагольная лексика способствует яркости, выразительности и лаконичности произведения, что и является определяющими чертами стиля А.П. Чехова. Проследив функционирование глагольной лексики в тексте мы пришли к следующим выводам. Глагол вместе с отглагольными формами, обладающий большим «набором» категорий, форм и оттенками значений, является одной из примечательных в стилистическом отношении частей речи русского

языка. Прежде всего, глагол является основным средством придания тексту динамичности, сообщения ему развития действий. Функционирование глагола в тексте определяется его личной формой, временем, наклонением, видом.

Особенно многообразны в художественном тексте значения и функции прошедшего времени. Прошедшее время в художественном тексте подразделяется на три основных вида – прошедшее не совершенное, выражающее длительное в прошлом действие (так называется прошедшее описательное), прошедшее совершенное с результативным значением и прошедшее повествовательное. Определяющим здесь является вид глагола, который представляет действие в двух аспектах. Это представление действие статически и представление действия динамически.

В рассказе А.П. Чехова «Смерть чиновника» глагольная лексика определяет всю сюжетную ткань рассказа и выполняет следующие функции: 1) глаголы прошедшего времени несовершенного вида в большей степени передают состояние героя; 2) глаголы прошедшего времени совершенного вида сообщают о действии непосредственно в развитии, в динамике и заключают в себе сюжетную нить рассказа; 3) глаголы настоящего времени (в безличных предложениях) сообщают предмету, действию, состоянию обобщенность и обыденность; 4) одни и те же глаголы в различных контекстах заключают в себе противопоставления, т.е. являются контекстуальными омонимами; 5) стилистическая сниженность глаголов является средством выражения авторского отношения к герою, т.к. во многом характеризуют его; 6) повтор одних и тех же глаголов ставит на них логическое ударение и говорит о том, что они, возможно, являются ключевыми; 7) степень экспрессивной выраженности глаголов передает эмоциональное состояние героев; 8) причастия и деепричастия являются оттеночными по отношению к глаголам и способствуют более яркой характеристике героев. Таким образом, именно глагольная лексика в рассказе А.П. Чехова «Смерть чиновника» является определяющей в стилиевой характеристике писателя.

На синтаксическом уровне автором использованы простые и сложные конструкции. К примеру, в завязке рассказа использованы простые предложения: «Он глядел и чувствовал себя на вершине блаженства» – полное двусоставное предложение, осложненное однородными сказуемыми. «Все чихают» – двусоставное полное, нераспространенное предложение. «Но тут же пришлось сконфузиться» – односоставное, полное, безличное предложение.

Далее в ходе развития действия вводятся сложные конструкции. «Червяков несколько не сконфузился, утерся платочком и, как вежливый человек, поглядел вокруг себя: не обеспокоил ли он кого-нибудь своим чиханьем?» – бессоюзное сложное предложение с изъяснительными отношениями. «Он увидел, что старичок, сидевший впереди него, в первом ряду кресел, старательно вытирал свою лысину и шею перчаткой и

бормотал что-то» – сложноподчиненное предложение с изъяснительными отношениями. «Жена, как показалось ему, слишком легкомысленно отнеслась к происшедшему; она только испугалась, а потом, когда узнала, что Бризжалов «чужой», успокоилась» – сложноподчиненное предложение с временными и изъяснительными отношениями. Заметим, что автором преимущественно употреблены сложноподчиненные предложения. Мы полагаем, что такие предложения использованы автором не случайно. Как известно из курса синтаксиса русского языка, сложноподчиненные предложения – это такие предложения, в которых использовано главное и придаточное, зависящее от главного по смыслу, предложения. Так и наш главный герой полностью зависит от обстоятельств, в социальном противоборстве «господин - раб», конечно же, он занимает позицию раба.

В диалоге между генералом и Червяковым преобладают простые предложения. Извините, ваше-ство, я вас обрызгал... я нечаянно... Ничего, ничего... - Ради бога, извините. Я ведь... я не желал! - Ах, сидите, пожалуйста!» Данные предложения свидетельствуют о том, что главный герой не уверенный в себе человек. Также автором в данных примерах использован такой прием как многоточие, которые дают право читателю сделать для себя выводы о поведении главных героев. На кульминационном этапе рассказа мы видим, что автором используются также простые предложения. «Пошел вон!!! – гаркнул вдруг посиневший и затрясшийся генерал. – Что-с? – спросил шепотом Червяков, млея от ужаса. – Пошел вон!! - повторил генерал, затовав ногами. В животе Червякова что-то оторвалось. Ничего не видя, ничего не слыша, он попятился к двери, вышел на улицу и поплелся... Придя машинально домой, не снимая вицмундира, он лег на диван и... помер». Приведенные конструкции передают состояния героев, в них передается негативная экспрессия, с одной стороны, от генерала, и, как результат, негативная реакция «маленького» человека. Таким образом, проанализировав синтаксический уровень данного рассказа, мы приходим к выводу о том, что в нем преимущественно преобладают простые предложения, в том числе простые осложненные предложения. Это обусловлено сложившимся в рассказах стилем писателя, его творческой манерой, коммуникативными целями и задачами, умением автора в небольших по форме речевых объемах передать емкое содержание.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Белый А. А.П. Чехов // А.П. Чехов: pro et contra. Творчество А.П. Чехова в русской мысли конца XIX – нач. XX в.: Антология. / Сост., предисл., общ. ред. И.Н. Сухих. - СПб.: РХГИ, 2002.- С. 831–843.

2 Доманский Ю.В. Статьи о Чехове. – Тверь: Твер.гос.ун-т, 2001. – 95 с. – (Литературный текст: проблемы и методы исследования; Приложение).

3 Ивлева Т.Г. Автор в драматургии А.П. Чехова. – Тверь: Твер.гос.ун-т, 2001. – 131 с. – (Литературный текст: проблемы и методы исследования; Приложение).

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 06.11.2012.

С.Қ. ШАЙМАРДАНОВА
А.П.ЧЕХОВТЫҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ЖАСАУШЫ
МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ СИНТАКСИСТІК ҚҰРАЛДАРЫ
S.K. SHAYMARDANOVA
MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC TOOLS FOR FIGURATIVENESS
IN A.P. CHEKHOV'S STORIES

Түйіндемe

Бұл мақаланың авторы А.П. Чехов әңгімелеріндегі көркемдік жасаушы морфологиялық және синтаксистік құралдарының лингвистикалық талдауын жасайды.

Resume

In this article the author carries out the linguistic analysis of morphological and syntactic tools for figurativeness in A.P. Chekhov's stories.

ӨОЖ 882.151.212.2

А. ШӘРІП

ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ МЕНТАЛЬДІК: ТАРИХИ-ӘДЕБИ АСПЕКТІЛЕРІ

Сөз өнерінің, оның ішінде поэзияның жүріп өткен жолы халық өмірінің қат-қабат белестерімен ажырағысыз байланыста болып, ел тағдыры мен тіршілігінің айрықша барометріне айналуымен бірге, соған сәйкес өзінің де қалыптасу, қабырғалану, қиялау немесе құлдырау кезеңдерін бастан кешіргендігі күмәнсіз.

Әдебиеттің ұлттық сипаты оның көзге айқын көрінетін сыртқы белгі-бедерлерінен ғана емес, талай заманалар бойы желі-жігі үзілмей жалғасып жататын ішкі болмыс-бітімі мен тылсым табиғатынан да танылуы тиіс.

Осы орайда көркемсөздің толықтырылып-түгенделуі толассыз бола беретін, бұрыннан бар *фактографиялық тарихымен* қатар, академик З. Қабдоловтың жетекшілігімен басталған **қазақ әдебиетінің теориялық тарихын** негіздеу мен нақтылаудың түрен түспеген тың міндеттері мен мақсаттары алда тұр.

Біз осы келелі мәселені кез келген өрелі де өрісті этностың сана-сезімі мен жан-жаратылысында саты-сатысымен ұйытқылық, ұйыстырушылық функция атқаратын қуатты рухани құбылыс, мәнді мәйек — *ұлттық идея* тұрғысынан қарастырып, осы орайда халықтың дәстүрлі ментальдігінің әдебиетте көрініс табу кезеңдерін саралап-салмақтаудың қажеттілігін қолдаймыз.

Ұлттық идея — тарихи категория. Үнемі, үздіксіз жаңалану мен жаңғыру үстінде болатын әрі құпиясын оңайлықпен қолға ұстата қоймайтын бұл қыруар қатпарлы феноменнің дәуірлік дамулар арнасында сан түрлі соқталы сипатта бой байқатып, мезгілдік және мекендік өлшемдер аумағында өзінің қайсыбір тұрақты қасиеттерін тиянақтай түсуімен қоса, бірқыдыру құрамдас бөлік-белгілерін жоғалтып жататындығы да сол себепті.

Сөйтіп, нақты тарихи кезеңнің контекстінде ғана ұлттық идея абстрактілі күйінен айырылып, сол тұсқа сай мазмұндалып-мәністелетін өзіндік тұлға-тұрпатын танытпақшы.

Ал дәстүрлі ментальдіктің белгілері тұрақтылығын танытады, мидың терең қабаттарында архетиптер түрінде ұзақ заманалар бо йы күй кешеді; сыртқы пішіні саналы және сұрсаналы, эмоционалдық және рационалдық, ұжымдық және жеке индивидтік құбылыстардың іштей жалғасуы әрі жарасуы бітімінде көрініп, тіршілік жағдайларына үн қату барысында даралығын аңғартады.

Ұлттық идеяның тарихи, философиялық, мәдени, саяси, әлеуметтік, психологиялық аспектілерін тиесілі ғылымдардың тарапынан талдап-тексерумен бірге, дәстүрлі ментальдіктің көркем шығармашылықта таңбалану кілтпандарын таразылаудың да маңызы ерекше. Әлбетте, оның тарихи зерттеуде, философиялық трактатта немесе саяси туындыда бағамдалып-байыпталуы мен поэтикалық дүниеде бейнеленуінің арасында үлкен айырмашылықтар бар; өйткені кейінгісінде сана мен болмыс шындығы міндетті түрде белгілі бір ыңғайдағы *эстетикалық шарттылықтарға* сүйенген сүзгі-сараптан өтеді. Демек, мұнан ұлттық ментальдік көрінісінің объективті және субъективті қырлары болатындығы сөзсіз білінеді.

Дәстүрлі ментальдіктің өлең өнерінде сәулелену, суреттелу ерекшеліктері көркемдік сананың жетілу сатыларымен, атап айтқанда, оның мифтік-поэтикалық (поэтикасыз поэтика), дәстүршіл-нормативті (стиль мен жанр поэтикасы) және индивидуалдық (авторлық поэтика) ойлау түрлерімен тығыз сабақтастықта сараланады.

Мәселен, түркі тектес тайпалардың байырғы, бағзы мифтік-поэтикалық ойлау жүйесінен мирас-мұра болып қалған — «қоныс-құт-құдірет» формуласына қызмет қылатын *Жер-Ана*, тотемдік тек-тамырға тартатын *көк бөрі* архетиптерінің астарын ашу қазақ поэзиясында атамекен идеясы, сондай-ақ ұлттық рух мәселесінің бейнелену тәртібін кезең-кезеңімен бажайлауға мүмкіндік береді.

Ұлттық ой тарихының келесі бір көрсеткіші — дәстүршіл-нормативті сананы сұрыптап-салмақтау жыраулық поэзияның жаратылысын, одан берідегі ауызша әдебиет өкілдерінің шығармашылықтарындағы тақырыптық канондарды, идеялық мотивтерді, көркемдік кестелерді, тағысын-тағыларды жан-жақты айқындауға жол ашады.

Әрісі — зар заман дәуірі және берісі — ағартушылық ағымның ауқымында индивидуалдық, яғни тарихи сананың тууы жаңа сападағы жазба әдебиетіміздің субъективті сипатын қуаттандырумен қатар, өлең өрендерінің дара концептуалдық-көркемдік көзқарасқа бет бұрған шығармашылықтарының өніп-өркендеуіне жағдай жасады.

Ұлттық әдебиетті көркемдік сананың кезеңдеріне қарай зерттеп-зерделеу оның ішкі даму тенденцияларын, сондай-ақ әлемдік әдеби процеспен жалпы да жалқы қарым-қатынасын барлап-байыптауға септеседі. Көшпелі және отырықшы мәдениеттердің тоғысы, Батыс пен Шығыс өркениеттерінің түйісі қазақ поэзиясының болашақ бағдарына ерекше әсер еткендігін байқауға болады. Әсіресе, бұл процесс XIX және XX жүзжылдықтардың тоғысында жедел қарқынмен жүріп, Г. Гачевше айтқанда, ұлттық «әдебиеттің күрт дамуы» («ускоренное развитие литературы») жүзеге асты. Осы құбылыстың мән-мағынасы кең сахарадағы ұлт азаттығына ұмтылыспен ұштасып жатты. Дүние жүзіндегі отар жұрттардың ортасында жаралған *негритюд*, *нуэстроамериканизм*, *сатъяграха* тұғырнамалары секілді, қазақ топырағында *Алаш* идеясы туды, осы ұлттық идеяны жалау еткен соны сападағы қайраткер-қаламгер тұлғасы жарыққа шықты. Түрлі-түрлі, тіпті бір-бірімен таласулы саяси, санаткерлік қағида-қисынды тұтынғандықтарына қарамастан, ақын атаулының баршасы бірдей ең алдымен өзінің шығармашылық қажыр-қайратын туған ұлтының мұрат-мақсат-мүддесінің жолына жұмсауға жұмылдырды.

Ұлттық идеяның сондай серпілісті, сілкіністі қарқынын большевиктер билік басына келген соң тежеп, тұншықтырып тастады; оның орнын таптық идея зорлықпен басты.

Қазір — бұрын болған, бірақ сана-сезімнен күшпен ығыстырылған ұлттық таным-түсініктердің ментальдік модельдерін реставрациялаудың, реконструкциялаудың кезеңі келді.

Келешекті кешегісіз елестету мүмкін еместігін ескерсек, бұл арада халықтың рухани тарихы мен рухани тәжірибесінің қазыналы қоймасы саналатын өлең өнерінің көмекке жететіндігі кәміл.

Ұлттық ментальдіктің уақыттық-кеңістіктік параметрлерге сәйкес порым-пішін танытатынын ойда тұта отырып, белгілі бір дәрежеде халық рухының әдеби-поэтикалық хронологиясын тізіп-түзген абзал. Бұл үшін, әрине, ұлттық сана-сезімнің қараңғы қуыс-қыртыстарында жабулы күйінде жатқан құбылыстардың төркініне үңіліп, тереңін үңгуге талап қылу қажет. Өйткені ел шежіресі тіршілікте орын тепкен жалаң, жадағай фактілердің

жиынтығынан ғана емес, оның рухани дамуының бөлекше бет-бедері мен бұрылыс-белестерінен де тұрады.

Басқа жұрттың басқыншылығына, бодандығына ұшыраған халықтың тарапынан отаршылдық озбырлыққа қарсы туатын наразылықтың нысандары әр алуан.

Біріншіден, ол қарулы қарсылық түрінде бой танытады. Осы орайда азаттық жолындағы қозғалыс-қимылдардың поэзияда бейнеленіп-бедерленуі бұрыннан ізі бар батырлықты жырлау дәстүріне арқа сүйегендігі сөзсіз. Көшпелі қоғамда баһадүрліктің өзіндік, өзгеше этикалық нормалары болды; олар қаһармандық толғауларда біртұтас жүйе-желі тапты. Мысалы, жорықшы жыраулардың (Доспамбет, Ақтамберді, т.б.) асыл мұраты – сыртқы жаумен соғысып, қан майданда шаһид кешу. XIX ғасыр ақындарының поэзиясында (Нұрым, Сүйінбай, т.б.) жауға шабатын батырды дәріптеу сарыны көп кездеседі. Ал өзінің күрес жырына максимализм мен демократизмді жалау еткен Махамбет шығармашылығының орны оқшау тұратындығы айтпай-ақ түсінікті.

Туған жерді тысқары жаудан қорғау қамындағы елдің поэзиясында көшпелілік мұраттарымен көмкерілген — *батырлықты жырлау дәстүрі* барлық ерекшеліктерін бойға бітіре қалыптасып, күрделі заманалар көшінде тарихи-поэтикалық тұрғыдан талай-талай трансформацияға ұшырады.

Екіншіден, жат жұрттық езгіге түскен елдің наразылығының бір белгісі торығу, түңілу сарындарынан сезіледі. Бұл бағыттағы көңіл-күй зар заман әдебиетінде айшықталды. Қарулы қарсылықтың пәт-пәрмені қайтып, жат жұрттықтардың қол астына қараған дәуірде қазақ қоғамын билеген *фаталистік* (жазмыштық) және *эсхатологиялық* (ақырзамандық) сарындар әдебиетке кеулей кірді.

Үшіншіден, келесі кезекте – отар жұрттың озық ойлы азаматтары өзін басқыншымен тең тұтуға тырысып, бұл үшін туған халқын тәрбиелеудің, түлетудің қамын қыла бастайды. Әрине, мұндағы әмбебап жол – ағартушылықтың жолы. Оның поэтикалық концепциясын Абай жасады; ұлы ақынның өмір сүрген заманында ең негізгі нәрсе елдің өзін-өзі сақтау идеясы еді. Абай жеке тұлғаның жан-жаратылысына салмақ салып, ұлттық мінездің моделін сомдады. Ақын туындыларындағы халықтың бұзылуы мен түзелуі мотивтері оның гуманистік пайым-позициясымен жараса жалғасып жатты. Мұның аяғы шын мәнінде ұлттың тарихи санасының тұлғалануына апарды; сөйтіп келешектен үміт күттірер сәуле-саңылау іздетті.

XIX және XX ғасырлардың тоғысқан тұсы қазақ руханиятына серпілісті, сапалы бетбұрыстар әкелді.

Бір жағынан, Батыс пен Шығыс өркениеттерінің сахаралық мәдениет майданында тығыз төс түйістіруі, екіншіден, этнос өмірінің өз ішінде көшпелілік пен отырықшылық салт-саналарының тартысқа түсуі ерекше дүбірлі, динамикалы түрде жүріп жатты.

Ұлттық Ояну дәуірі басталды.

Оның басты белгісі «теологиялық тарихты» шын мәніндегі «азаматтық тарихпен» ауыстыруға жетелейтін тарихи сананың қалыптасуынан көрінді.

Тарихи сана әлеуметтік ойлау жүйесінде этникалық тек-төркінді тану ынтасының тірілуіне ықпал етсе, әдебиетте баяғы бабалар рухын сағынтатын өткенді аңсау мотивін күшейтті.

Ағартушылықтың негізгі қағидаларының бірі — «ояну арқылы — оқу, оқу арқылы — ояну» десек, көркем туындыларда да ұйқыдан ояну сарыны жетекші орынға шығып, ғылым мен білімді насихаттау өзекті міндет-мақсатқа айналды.

Поэзияда тың тақырыптар туды; соның бірі — ана тілі тақырыбы.

Ағартушылықтың ізін ала, әдебиетте ұлттық-саяси күрескерлік тенденциясының алға шығуының арқасында жаңа сапа-сипаттағы қайраткер-қаламгер тұлғасы қалыптасты.

Бұл кезеңдегі саяси-санаткерлік өмірге тіреу-тұғыр-тұтқа болған ұлттық идеяның концептуалдық көрінісі — Алаш идеясы.

XX ғасыр басындағы аккумуляциялық процесс қазақ әдебиетін соны құбылыстармен құнарландырды; олар көбіне жалаң еліктеу түрінде емес, эстетикалық синтез негізінде жүзеге асты. Мысалы, Ницшенің Тәңірі-тұлға, Мәңгі Қайта Оралу, Вл. Соловьевтың Аспани Арулық туралы қисындарын қазақ топырағымен қауыштырып, соған қызмет қылдырған ұлттық символикалық поэзияның (М. Жұмабаев, Б. Күлеев) тәжірибесі осыны анық айғақтайды.

1917 жылғы төңкерісті тұс поэзия алаңында ұлттық және таптық идеяларды ымырасыз тайталасқа түсірді.

Ұлттық идеяның жалауы уақытша жығылды.

Алаш ұранды поэзияны революциялық от, қан және темір символикасын таяныш тұтынған пролетарлық поэзия күшпен кейін шегіндірді.

Орыс философы И.Л. Солоневич: «Ұлттық идея қуағын жоғалтқан жерде Коминтерн билік құра бастайды», — деп айтқандай, бұдан соңғы кеңестік билік кезеңі өз идеологиясында ұлттық ұмтылыстарды ұдайы тежеумен, тұсаулаумен, тұншықтырумен болды.

Метрополия тарапынан тыйым салынған сәттерде де отарланған ортада ұлттық ұғымдар тығыла-тасалана, өңін өзгерте күн кешіруін тоқтатпайды. Кеңестік кезеңдегі қазақ өлеңінде кіндік кескен жердің жиі көтермелене, көріктендіріле жырлануында сондай сыр бар. Әсіресе, 60-80 жылдар (XX ғасыр) поэзиясында туған жер культі жан-жақты тұрақ тепкендігі дау тудырмайды.

Ал мұндай дәстүрлі ментальдіктің түп-төркіні ғасырлар қойнауына кетеді.

Жер кез – келген этностың тәуелсіз, тауықты тұрмыс-тіршілігінің кепілі ғана емс, оның тамырын тереңнен тартқан таным-түсінігіндегі ең қадірлі, қастерлі ұғымдардың ұйытқысы.

Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымындағы атамекенді ардақтау, аялау сезімі көне түркілік кезеңде көшпелілердің мифтік-поэтикалық ойлау жүйесіне орайлас, Жер-Анаға (Ергене қон, Өтүкен) табыну тұрғысында қалыптасқан «қоныс – құт – құдірет» формуласына тәуелді.

Жыраулық поэзияда құтты қоныс (Жерұйық, Жиделі Байсын), қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заман туралы утопиялық нышандар бейне-бедер тапты.

Орыс отаршылдығы орнап, қазақ сахарасының төрт тарабы тұйықталған тұста «жиделбайсындық» утопияны «барсакелместік» (Дулат) антиутопия шетке шығарып, ол зар заман әдебиетіне зор ықпал-ығытын тигізді. Мұрат, Шортанбай, Дулаттардың шығармаларында қоныстың тарылуы, қаланы жақтырмау, туған жерден жеріну мотивтері кеңінен көрінді. Сондай-ақ, патриоттық пафостағы поэзиялық туындылардан қазақ үшін «атамекен», «ата аруағы», «баба бейіті» ұғымдарының бір-бірінен бөлінбестігі де байқалады.

Белгілі бір өлке, өңір туралы түсінікті «қос өзен» атауы арқылы (мысалы, Еділ-Жайық, Сыр-Қуаң, Есіл-Нұра, Шу-Талас, т.б.) тұспалдау – дәстүрлі өлең өрнегінде де кеңінен тараған кәнігі тәсіл. Ал «Сарыарқа» сөзінің идеялық-көркемдік эволюциясы осы топонимнің жалпыұлттық бірлік пен бүтіндікті, территориялық тұтастықты сипаттайтын символдық дәреже-деңгейге жету жолдарын баяндаумен бірге, большевиктік билік тұсында оның көрген қуғын, құқайын да еш қоспасыз әліптеп-әңгімелеп береді.

Сөз жоқ, өмірмен өзектесе-өрелесе даму барысында қазақ әдебиеті іштей түлеп, түрленіп, толысып отырды.

Басқасын былай қойғанда, бұл процестің бет-бағдарын жанрлар (толғау, тарихи өлең, мысал, т.б.) метаморфозасын жіктеп-жіктеу арқылы да байыптауға болады.

Қазақтың сөз өнерінде ұлттық ментальдіктің көркем бейнеленуінің генезисін, эволюциясын және трансформациясын зерделеу әдеби дамудың мәнді, маңызды желілерін, қадау-қадау тұстарын елдің тарихи тағдырымен тығыз тұтастықта танып-түстеуге әркез кең көкжиек, шетсіз-шексіз зерттеушілік мүмкіндіктер ашып беретіндігі анық.

ЕҰУ «Алаш» мәдениет және рухани даму институты, Астана қ.
Материал 17.11.12 ж. редакцияға түсті.

А. ШАРИП
НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ
АСПЕКТЫ ТРАДИЦИОННОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

A. SHARIP
NATIONAL IDEA AND THE HISTARICAL-LITERARY ASPECTS OF
THE TRADITIONAL MENTALITY

Резюме

В статье рассматривается национальная идея и литературно-исторические аспекты традиционной ментальности.

Resume

In this article the national idea and the historical - literary aspects of the traditional mentality have been reviewed.

ӨОЖ:882.151.212.2

Б.Ә. ЫСҚАҚ**ЖАЗУШЫ Б. НҰРЖЕКЕҰЛЫНЫҢ ҚЫСҚА ӘҢГІМЕЛЕРІ
ТУРАЛЫ**

Алпысыншы және одан кейінгі туындаған қазақ әңгімелерінің көркемдік айшығы кейде тіпті бір-біріне мүлде ұқсамайтындай да болып көрінеді. Жазушылар шынайы дүниенің ескерусіз жатқан тұсын бейнелеп, адамгершілік сипатындағы көркем ойға жетуінде жазушының қиял-ой елегі табиғи секілденіп нақтылыққа дөп түскен. Сондықтан, мұндай әңгімелердің стильдік ерекшелігі – көркемдік бейнелеудің түрліше тәсілдерін синтездей алу шеберлігіне ден қойғаны көрініп тұрады және де әр жазушының өзіндік жазушылық көзқарасы даралана бастаған. Мысалы, жазушы Б. Нұржекеұлының «Ойыннан от шығады» деп аталған қысқа жазылған әңгімесі дәлел.

Бір отбасының екі баласы: екі жарым жасар Кәлила мен одан сәл ересектеу Бағжан. Балалы үй базар дегендей Кәлиланың думандығы – әжесінің, әкесінің, анасының дауыстары мен қылықтарын айнытпай салуы. Ал Бағжанның әуестігі қарындасын машинадан да, мысықтан да, ит, есектен де, құмырскадан да қорқыту, сөйтіп: «*ересектігін ... дәлелдегеніне ... дән риза*» ойын таңдап алған. Жазушының баяндауындағы: «... Қой, қорқытпа, өзге ойының құрып қалды ма?»- деп құлақ етін жейді. Олар өйтті екен деп *қыруар қызық, арзан рахаттан* Бағжан құр алақан қайтіп қалсын, қорқытқанның қоймайды да, не оған *тоймайды* да. ... Солардың ішінде Кәлиланың сұмдық қорқатыны – самолет. Одан үрейлендіруге Бағжан да епті:

– ойбай, Кәлила, көтеріп кетеді!– дейді өзі де әбден абыржыған боп», – деген [1, 4] әңгіме басталымы қазақ халқының ертеден айтып келе жатқан «*жақсы сөз жарым ырыс*» немесе автор назарын тіккен «*ойыннан от шығуы*» нақылының тек тағылымдық жағын ғана емес кейіпкер психологиясының табиғатына, яғни бала сезімінің әсершіл екендігіне, нәзіктігіне, сезім дүниесінің қалай қалыптасатынына мән бергізеді. Бұл ересектер прозасындағы бала бейнесі десек те үлкендерге сабақ болатын тәлім ретінде

көркемделген. Бір қарағанда қарапайым баяндалған секілді көрінетін Нұржекеұлы әңгімесі бірте-бірте көркем бояуының қанықтығын анықтата бастайды. Қараңыз: «... Тағы бір күннің *тапа-тал түс* кезі. *Аптап* ыстық, қапырық ауа, тымырсық. *Кәлила қора төңірегіндегі бір тұтам көлеңкеге қуыршағы екеуі әрең сыйып отыр. Алаңсыз, өзімен-өзі* әлек, қуыршақ қызын он киіндіріп, он шешіндірген шығар», – деуі [1, 4] толғаныс. Ойын ретінде болсын қуыршақты киіндіріп отыруға *көңіл бөлген Кәлила гұрлы болмаған «алаңсыз»* ата-ананы айыптайды.

Жазушы өз заманының кеселі – жауапсыздық, түсінбеушілік деп есептеген. Дәлеліміз: «... ойланыңқырап тұрып,– *құбыжықтарды айтып, біздің қазақ баланы қорқытып ойнағанды қызық көреді.* Мынау, міне, сондайдың зардабы. Қаш деп үрейлендірмей, «*ол – самолет, ұшады, қонады, қандай жақсы, әдемі, оны да адам айдайды,*»– деп құлағына құя берген бала бүйтіп қорықпайды. *Дананың ақылы баланың ойынынан басталады,* ойын да үлкен тәрбие. *Ойнау үшін де ойлану керек,*»– деп [1, 5] дәрігер кейіпкерінің ата-анаға берген ақыл-кеңесі арқылы жазушының көкірек күйі тыңдалады.

«Ойынның да өстіп адам ғұмырына ақау салатынын кеш ұққанына опығатын» Бағжанның жай-күйі де маз емес: «*Жаланы ұшқышқа жауып, жұрт мұны жұбатқанды.*» Бір үйдің екі баласының осы оқиғадан соң жаны ауыра бастады: «...Сақ-сақ күліп, саңқылдап сөйлеп, бір өзі бүкіл үйді базар қып жүретін бала қазір бес бөліп, бір сөздің басын зорға құрап айтады. Иегі дірілдеп, *тілі күрмеліп, үн шығаруының өзі өлердей азап.* Ол тіл қата алмай тұтыға бастағанда, *үй ішіндегілердің ішек-бауыры бірге бұратылады. Бағжанның азабы бәрінен зор*» [1, 6]. Нұржекеұлы мұны: «... Кінәсін ұғынған сайын *өкініш пен ұят у ішкендей есеңгіретеді*» [1, 6], – деп лирикалық өрнекпен нақыштайды. Әңгіме шешімі: «*Күбірлеп, кішкентай қарындасынан кешірім сұрайды. Барлық адамға: «Абайлап ойнаңдар!»* – деп *айқайлап* тұрып айтқысы келеді», – деп [1, 6] Бағжан монологымен түйінделеді. Жазушының «*Үрей*» деп аталатын қысқа әңгімесінде аталған бағыттың бастамасын көресіз. Мұнда да ойын балаларының оқиғасы бейнеленеді.

Жазушы әңгіме сюжетін сапырылысқан оқиға құрылымынан гөрі кейіпкердің өзімен-өзі оңашалануына лайықтаған және автор ойымен кейіпкерінің іс-әрекеті бірыңғайланған. Нұржекеұлы қорқыныш сезімін адам психологиясының тереңдігімен, оған қоса қарапайым тыныста жеткізе алған. Жайдақ суда сүңгі алмаған балалар терең иірім іздеп, су бойлай жүгіріп жүріп достары Әлкеннен көз жазып қалады. Жазушы балалардың ойын арқылы өмір сүруге бейімделетініне нандырады: «... Әлкен алысқа ұзап, озып кеткен. Терең жерді *жеке өзі табуға* үміттенген. Ол қалың шіліктің ортасынан көлшікке ұқсас керемет иірім тапты. Қуанғанынан киімдерін шешіп жіберіп, қарғып қабаққа шықты. Енді секірейін дегенде, су беті шалп ете қалды. Әлкен сескеніп тоқтады. *Қалың шілік қас қақпай қарап қалған*

жыртқышқа ұқсайды, иірімде бір пәле жатқандай. Қанша батырсынғанмен, қасында серіктері болмаған соң, әлденеге кезігіп қалатындай көрінді» [1, 6].

Бала түгіл үлкенге айтар «Сақтансаң сақтармын» ұлағатын тәрбиелік сипатта, ынтымақ-бірлікті уағыздай отырып баяндаған: «Тұрып-тұрып достарына қарай жүгіре жөнелді. Жолдастарымен жапырлай кеп түспесе, үрейлі иірім жалғыз өзін жұтып қоятын сияқтанды» [1, 6]. Сонымен қатар әрекет психологиясын табиғи бейнелей алған.

Жазушы өмір шындығын өзіне дейінгі әдебиет мектебі үлгісінде авторлық қиялмен іріктеп-таңдап, зерделеп, байқаған-білгенін жинақтап керегінше толғамдап, халықтық дәстүрге жақындата түскен. Ал, өзіндік мәнері сол алпысыншы жылдардан кейінгі елдің елеусіздеу тұсын замандастар, замана қалпымен өрнектей алғаны, бала мен қоғам тәлімінде жұртшылыққа сабақ болды. Бұл балалар өмірінен жазылғанмен мұраттық нысаны – ересектерді сақтандыру шарасы секілді құрылған әңгіме. Жазушыға тән штрихта (кейіпкер дүниесінің жан құйылысы) психологиялық дәлдік байқалады.

Қазақ әдебиетінде бала мінезі арқылы, бала әрекеті арқылы қоғам шындығын көрсететін жазушымыз С. Дөнентаев дәстүрінің әдемі жалғасы Б. Нұржекеұлында бар. Нұржекеұлының жазушылық тәсілінде әлеуметтік жайт Бағжан, Әлкен әрекеттері нәтижесінде қозғалған және ол замана өзгерісін байыптатады ұтымды қабат. Әлеуметтік қалыпта ой тую балалардың елеусіздеу тек балалық деп қарауға болатындай ойынынан басталып, әрі қарай азамат ретінде қалыптасатын өмір мектебінің қажетті тәрбиелік мәселелері қарастырылған. Әр кезеңде әдебиеттің заманына қарай көтерер жүгі, өзекті мәселелері болады. 1960 жылдардан кейінгі ерекшелік ретінде жазушылардың мән берген көркем мазмұнын мәңгүрттіктен сақтандыру, арылту деп қарастырсақ, бұл олардың болашақ ұрпақ тәрбиесіне алаңдаушылығын байқатады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Нұржекеұлы Б. Ойұшқын. Әңгімелер мен мақалалар. – Алматы: Жалын ЖШС, 2002. – 496 б.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ. Материал 15.06.12 ж. редакцияға түсті.

Б.А. ЫСКАК
ПРО КРАТКИХ РАССКАЗАХ ПИСАТЕЛЯ Б. НУРЖЕКЕУЛЫ
B.A. YSKAK
ABOUT SHORT STORIES OF THE WRITER B. NURGEKEULY

Резюме

В статье речь идет о кратком рассказе писателя Бексултана Нуржекеулы, в котором анализированы новые грани художественных исканий.

Resume

The article deals with the story of the writer B. Nurgekeuly, in which the new facets of the art searches have been analyzed.

УДК 81'373.612.2

Н.А. ШАХМЕТОВА ОБРАЗЫ-ИНТЕНСИФИКАТОРЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Анализ работ последних десятилетий выявляет широкий спектр признаков, характерных для дискурса, что свидетельствует о комплексности данного термина (см. работы Н.Д. Арутюновой, Е.С. Кубряковой, Ю.С. Степанова; Н.И. Гайнуллиной, Г.Г. Буркитбаевой и др.).

На основе анализа научных работ следует заключить: дискурс представляет собой многогранное явление, в формировании которого, кроме прагматических и когнитивных факторов, участвуют этнический статус говорящего / пишущего, его коммуникативные установки, мнения и другие экстралингвистические факторы (социокультурные, мировоззренческие, этнопсихологические, индивидуально-личностные и др.).

Применительно к настоящей статье *дискурс – это актуализированная речь, иначе говоря, это – продукт речемыслительной деятельности с учетом коммуникативных, когнитивных, прагматических и экстралингвистических факторов момента порождения речи.* В литературном жанре *это – особый, индивидуальный стиль проявления личностного «вкуса», этнического статуса говорящего / пишущего.* Из определения следует, что художественный дискурс необходимо рассматривать как творческий процесс, заключающий в себе путь для новой и новой интерпретации.

Художественная коммуникация осуществляется в совокупности актов продуктивной деятельности автора и рецептивной деятельности читателя. Непосредственно в момент этой коммуникации формируется особое ментальное единство: реализация авторской интенции и продукт читательского восприятия.

В настоящей статье определяется интенсифицирующая сила авторских метафор, репрезентирующих концепт *Судьба / Тагдыр* в поэтическом дискурсе разноплановых языковых личностей: А. Тарковского (языковой личности¹ – далее ЯЛ¹), А. Галича (языковой личности² – далее ЯЛ²);

М. Шаханова (тілдік тұлға³ – далее ТТ³), А. Кекильбаева (тілдік тұлға⁴ – ТТ⁴). Метафорические образы представляют собой «арену встречи энергий» [1, 157], так как они пронизаны «духом народа», «творческой энергией народа», то есть являются одним из уникальных способов национально-специфичного освоения мира.

Авторская интенция реализуется в двух плоскостях – логико-смысловой и модально-экспрессивной. Логико-смысловой аспект интенции обеспечивает когнитивную стратегию художественного произведения и определяет прогнозирование восприятия читателем замысла автора. Он характеризуется параметрами «что сказано?», «в каком порядке сказано?». Модально-экспрессивный аспект интенции создает языковое оформление художественного дискурса, определяется параметром – «как сказано?». В творческой деятельности каждого анализируемого автора выделяем уровни вышеуказанных плоскостей, которых обозначим терминами А. А. Ворожбитовой [2, 134], – этосный, логосный и пафосный.

В лингвопоэтической картине мира А. Тарковского (ЯЛ1) в модели концепта Судьба доминирует социальный статус лирического субъекта. Возможность субъекта действовать по-своему, согласно своей воли заключается в понятии свобода, указывающее на социальные функции лирического субъекта, – вор (12%), колдун, рулевой, надзиратель, преступница, режиссер (каждый – 6 %): Своей спиной, как пленные рабы, / Мы чувствуем следящий взор судьбы (В Египте – мор, но нет на свете края, с. 389); Судьба, ты вышла на грабеж, / В твоей руке сверкает нож; / Терзаешь душу, тело жжешь, / И некого тебе страшиться (Судьба, с. 450); Когда судьба по следу шла за нами, / Как сумасшедший с бритвою в руке (Первые свидания, с. 168); Ты, что бабочкой черной и белой, / Не по-нашему дико и смело / И в мое залетела жилье, / Не колдуй надо мной, не делай / Горше горького сердце мое (25 июня 1939 г., с. 40). Так, экспликация субъекта-режиссера у А. Тарковского происходит по двум причинам: во-первых, поясняя собственный статус, субъект-режиссер уточняет свои характеристики исполнителя роли, увеличивает свой «вес» в руководстве постановкой фильма, спектакля и т.д. (ср. как режиссер, в качестве режиссера); во-вторых, имеет право на вынесение оценочного мнения, эксплицируя собственный статус, то есть выступает в роли субъекта оценки. Иначе говоря, когнитивным основанием экспликации субъекта оценки (в данном случае – режиссера) выступает перспектива (точка зрения) субъекта на ситуацию, например, на ситуацию распределения ролей. Выдвижение участников на тот или иной план, распределение ролей осуществляется режиссером не произвольно, бессмысленно, а регулируется механизмом выделенности (salience hierarchy), иерархией превосходства, предопределяющей очередность кандидатов на первые роли или отказ в предоставлении роли: Я искусство ваше презирал.

/ С чем еще мне жизнь сравнить, скажите / Если кто-то роль мою сыграл / На вертушке роковых событий? (Театр, с. 214).

Антонимические образы хозяин – раб демонстрируют две способности судьбы: покорять человека (судьба как необходимость) и покоряться человеку (судьба как свобода). Однако первая способность судьбы проявляется чаще, что служит основой для противопоставления судьбы и жизни: Своей спиной, как пленные рабы, / Мы чувствуем следящий взор судьбы (В Египте – мор, но нет на свете края, с. 389).

Создание метафорических образов пастуха, скота в загоне, дома, жилья в качестве рабов судьбы основано на несвободе, проявляющейся в замкнутости пространства: Оставила весна мой дом, / Повержен золотой престол, / Ветвь нежная, покинув ствол, / Добычей урагана стала (Сын, с. 470); Как волк бродячий режет скот в загоне, / Так смерть – людей в юдоли беззаконий (В обиде я на жизнь иль не в обиде, с. 405). Что касается первых двух образов, то в поэзии А. Тарковского они возникают не случайно: с 1932 года поэт начинает активно печататься как переводчик с арабского, азербайджанского, армянского и других языков.

Вышеописанные авторские метафорические образы созданы поэтом для выражения таких интенций, как сожаление, возражение, осуждение, согласие, одобрение. Данные интенции обозначаются в языке поэта страдательными конструкциями, в которых лирический герой выступает как объект воздействия высшей силы: мы не видим борьбы героя, он призывает проявлять терпение и смирение. Например: Как дикий бык, лишенный прежней мощи, / Ищу губами хоть травинки тощей (В обиде я на жизнь иль не в обиде, с. 403); Я – как пастух, покинутый в пустыне, / Забочусь о чесоточной скотине (В обиде я на жизнь иль не в обиде, с. 403); Непритупленный меч, готовый к бою, / Навис и над моей головою (В обиде я на жизнь иль не в обиде, с. 403); И как путем кривым идти не страшно людям / Под копытами судьбы, нацеленными в грудь им? (Подобно мудрецам, и я теперь обрушу, с. 397). Поэтому в речемыслительной деятельности А. Тарковского мы наблюдаем доминирование этосного уровня.

А. Тарковский приходит в поэзию уже в зрелом возрасте, после разочарований и сильных потрясений – потери ноги, череды браков. По всей вероятности, этим объясняется то, что лирический герой Тарковского постоянно находится в замкнутом пространстве, которое диктует ему свою волю.

Таким образом, проведенный анализ языкового материала Александра Тарковского позволяет нам выделить особенности его творчества: Божественный план определяет его предназначение – быть поэтом.

В авторской картине мира А. Галича (ЯЛ2) центральное место занимают метафорические образы цирка (8 %) и клоунады (17 %), созданные для формирования интенции осуждения, предостережения лести (25 %). В коммуникативном акте лести движут иные намерения. В Толковом словаре

В.И.Далаяльстень определяется как «прискливая хвала, притворное одобрение; похвала с корыстной целью; лукавая угодливость; ласкательство, униженное потворство» [3, с. 368]. Глагол льстить употребляется в значении «неискренне хвалить с целью доставить удовольствие и вызвать к себе расположение, чтобы воспользоваться им». Лыстящий никогда не бывает искренним, он не выражает своих истинных намерений. Его экспликация была бы равносильна «иллюкутивному самоубийству» (З. Вендлер). Корыстные мотивы лести как иллюкутивной цели обуславливают неравноправный характер отношений между людьми: одни занимают более высокое место в социальной, служебной, сословной иерархии, чем другие. Иерархия в социальной, служебной и другой сфере определяется видом транспорта, которым пользуются герои А. Галича: трамвай, троллейбус, автомобиль, поезд или же самолет.

В индивидуальном восприятии А. Галича, как показывает языковой материал, жизнь похожа на клоунаду. Клоуны, в первую очередь, выступают для того, чтобы исполнением разных трюков доставить удовольствие зрителю: Дуралии спешат смеяться, / Чистоплюи воротят морду... / Как легко мне было сломаться, / И сорваться, и спиться к черту! (Черновик Эпитафии, с. 91). Орудием предостережения лести для лирического героя А. Галича является свобода (17%), заключенная в понимании «быть самим собой», независимо от социального, служебного положения в обществе: Я выбираю Свободу, - / Но не из боя, а в бой, / Я выбираю свободу / Быть просто самим собой (Я выбираю свободу, с. 103). Интенция предостережения, возражения также формируются в образах трубы, гитары, песни, что характерно для творчества А. Галича как автора и исполнителя песен: И мучительна, и странна, / Все одна дребезжит струна, / И приладиться к ней, ничей, / Пусть попробует, кто ловчей! (Черновик Эпитафии, с. 92); Худо было мне, люди худо... / Но едва лишь начну про это, / Люди спрашивают – откуда, / Где подслушано, кем напето? (Там же, с. 91).

Таким образом, в творчестве Александра Галича жизненный путь человека, именуемый судьбою, предстает в следующей окраске: в жизни все перевернуто с ног до головы, все напоминает увешанную кривыми зеркалами комнату смеха, где почему-то совсем не смешно. Но лирический герой Галича не отчаивается и не примиряется с такой действительностью, а движется вперед по принципу: сегодня проиграл, завтра выиграл.

Анализ, проведенный на материале казахского языка, показывает, что в поэтическом дискурсе М. Шаханова (ТТ3) выделяются интенции возражения, призыва, неодобрения / одобрения, благодарности, похвалы, просьбы, обещания, реализуемые в процессе метафорической интенсификации образов күрес (26%), достық – тірек, сүйеніш, серт (11%), жар (11%), ұрпақ (11%), махаббат (9%) и т.д.

В казахском сознании главным показателем богатства является продолжение рода, потомство, наследство – ұрпақ, ұрпақ жалғастыру:

Ұрпақ жоқта тарланың тарлан емес, / Арманың арман емес... / Өйткені ұрпақ тағдырынан маңызды / Бізге дейін ештеңе болған емес, / Және бізден кейін де болмақ емес!!! (Қайсарлық, 181 б.); Жылқының артқы тұяғы / Асып түспес алдыңғы тұяғынан / Тағы әсте жанбайды деп, / Шығарып тастағайсың қиялыңнан, / Ол тұлпар болмайды деп (Сырласу, 87 б.).

Персонификация тағдыр в образе жар тоже не случайна: жар (возлюбленная) входит в семь сокровищ («Жеті қазына»): Иә, өмір бір күн шаттық, бір күн егес, / Тірліктің барлық мәні күлкіде емес / Екі деген егіз сан аман болса / Менің жалғыз қалуым мүмкін емес! (Арифметикадан басталған өлең, 127 б.); Жыл керуені көше берер жалғаса, / Онай ма екен пікір толғау ол жайлы. / Белгілі ғой, басың екеу болмаса, / Кесең де екеу болмайды (Көктем бұлтсыз болмайды, 118 б.).

Отличительной особенностью творчества М. Шаханова является мастерское использование автором стилистического приема – лингвопоэтической аллюзии. Лингвопоэтическая аллюзия – применение фразеологических оборотов, индивидуальных антонимов, паремических выражений со внесенными авторскими изменениями. Так, например, формирование интенции обещания и призыва в образе күрес актуализируется использованием синтаксической конструкции Түймедей бір мініңнен бәз біреулер түйе жасап жатады, ср.: фразеологический оборот түймедейді түйедей қылу, интенции благодарности, обещания в образе достық: Досы барда алшысынан тұрушы еді асығы оның / Тайғақ өмір жолдарында сүрінгенде тірек болар, / Сүйенішім сен екенін айтпастан-ақ біледі олар (Жайықпен кездескенде, 35 б.), ср.: асығы алшысынан түсу; антонимов в образе күрес (байлық пен кедейліктің күресі, ақ пен қара күресі, тән мен сана күресі, тартыс пен атыс, жеңілі мен ауыры, қайғысы мен сауығы, шуағы мен дауылы).

Таким образом, поэзия Мухтара Шаханова особенна тем, что в ней соприкасаются и размышления о Вселенной, и раздумья о духовном параличе народа, и его борьба за свободу. Новаторство поэта в том, что созданные им выражения при формировании того или иного метафорического образа приобретают характер крылатых, к примеру: Адам азса, ғашықтықтың жоқтығынан азады; Бақыт деген ауысқақ; Жолықтырғыш мінезге бай жол деген; Дос көңілін ұсынғанның бәрінен Достық шыға бермейтінін ұмытпа; Қайда қанат сермесе де, тірі адамның досы – үміт; Мақсатына жәуміт қайғы батса да, Нағыз достар дос күйінде қалады; Жеңудің бәрі жеңіс пе?

Пусковым механизмом речемыслительной деятельности Абиша Кекильбаева (ТТ4) выступают интенции просьбы, согласия, неодобрения, возражения, согласия, упрека, совета, реализуемые в образе ұрпақ (15%), әйел (7%), әке (4%), күрес (21%), артефактов домбыра, сүбе, төсек, сыра, қақпан (20%). В творчестве А. Кекильбаева с трепетом выражается святость родительского дома қара шаңырақ, где особое место отводится отцу как основателю рода, связующему звену в преемственности поколений. Поэтому

А. Кекильбаев большее предпочтение отдает рождению именно сына, который продолжит связь поколений: Одан да тілек тіле тыншып, ақын, / Дүниеге еті пысық ұл туатын. / Қазақтың аман қыл деп қатын, қызын... (Тығылған көк үйректей нар қамысқа, 63 б.). В речемыслительной деятельности А. Кекильбаева доминирует логосный уровень, заключенный в интенсифицирующей силе артефактов домбыра, сүбе, төсек, қақпан, сыра (20 %).

В утилитарной оценке проявляется отношение субъекта к объекту как средству достижения практической цели. Рациональный характер утилитарной оценки требует присутствия «субъекта пользы». Дескриптивные признаки объекта манипуляции служат основанием той или иной утилитарной оценки.

Обратимся к языковому материалу: «Сабыр! Сабыр!» – айтарым сасқанда да, / «Сабыр! Сабыр!» – айтқаным тасқанда да. / Сабырды ойлап сақ жүріп, сақтап қалған, / Тағдыр талай құрылған қақпаннан да («Сабыр! Сабыр!» – айтарым сасқанда да, 126 б.); Қоңыр жауын... қоңырқай көңіл күйім, / жер түбінде қалғасын не бір жиын. / Думан қуған дәуреннің елесі де / Сүр сүбедей тәтті екен – кел, мүжіін (Жыра мен жықпылы көп жоңғар таудың, 78 б.). Қақпан – самая распространенная снасть, предназначенная для того, чтобы перехитрить зверя (ан аулау үшін металдан жасалған, шаппалы құрал); «қақпан құрды» в значениях «біреуді айлаға түсіргісі келді», «алдамақ болды»; «қақпанға түсірді» в значениях «отырғызып кетті», «айлаға түсірді»).

Основанием оценки объекта служит вопрос Чем объект хорош? или Почему ты так считаешь?, а второй вопрос требует экспликации «субъекта пользы» (Для какой цели он хорош? Для кого он хорош?). На первый вопрос ответ может выглядеть следующим образом: қақпан с языком устанавливается очень легко; он очень удобный. Экспликация «субъекта пользы» осуществляется следующим образом: хорош для ловли мелких зверей и птиц, для повседневного хозяйства. Следовательно, в образе қақпан тағдыр понимается как ограничение возможности распоряжаться своей судьбой. Возможно, этим объясняется интенсифицирующая сила метафорического образа күрес: мы не видим яркой борьбы героя, мы видим его внутреннюю борьбу, его пребывание в каком-то психологическом состоянии. Поэтому герои Абиша Кекильбаева призывают проявлять терпение, терпеливость, умение ждать.

Таким образом, авторские метафорические образы являются одним из составляющих трехмерную структуру художественного дискурса: выступают «переключателями» из системы «объективный мир» (А) → «художественный мир автора» (В) → в систему «объективно возможный мир читателя» (С). Авторские метафоры можно назвать лингвистическими ценностями, являющимися одним из средств гармонизации общения автора и читателя. Одновременно они служат фактором, свидетельствующим о культурном уровне читателя.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 320 с.
- 2 Ворожбитова А.А. Теория текста: Антропоцентрическое направление. – М.: Высш. шк., 2005. – 367 с.
- 3 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. – М.: Русский язык, 1980. Т. 4. – 683 с.

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 04.12.2012.

Н.А. ШАХМЕТОВА
ПОЭТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ БЕЙНЕ-КҮШЕЙТКІШТЕР
N.A. SHAKHMETOVA
IMAGES INTENSIFICATORS IN POETIC DISCOURSE

Түйіндеме

Мақалада метафоралар көркем тіл коммуникациясындағы автор шығармашылығы мен оқырман қабылдауын жүзеге асыратын құрал ретінде қарастырылады. Метафоралар бейне-күшейткіштер ретінде адресат пен адресанттың қарым-қатынасын үйлестіреді. Сонымен қоса, оқырманның мәдени деңгейін көрсетеді.

Resume

In this article intensifying force of author's metaphors in a poetic discourse is defined. As intensificators the author's metaphors harmonize the dialogue of the author with the reader, reveal the cultural level of the reader.

UDC 811

***G.K. KENSHETAeva, **E.V. BELETSKAYA
DAS SPRACHLICHE WELTBILD
UND SEINE NATIONALE MERKMALE**

Schon Wilhelm von *Humboldt* erkannte klar, wie entscheidend die Sprache auf die Weltauffassung des Menschen, auf seine Art zu denken und auf seine gefuehlsmaessigen Reaktionen einwirkt. Zwischen den Menschen und die Welt schiebt sich die Sprache und vermittelt ihm in einem ihr eigentuemlichen System ein Bild dieser Welt, das fuer den Menschen die ihm fassbare Wirklichkeit darstellt.

Der Mensch formt sich seine Weltansicht, d. h. sein Weltbild, nicht selbst, sondern durch Vermittlung der Sprache. Da die Unterschiede zwischen ver-

schiedenen Sprachen sich auch auf die Sprachinhalte erstrecken, vermittelt jede einzelne Sprache eine besondere Ansicht der Welt, die sich von den Weltbildern, die von anderen Sprachen vermittelt werden, unterscheidet.

Aber jede Sprache ist aufs Engste mit der Kultur bestimmten Volkes verbunden. Man kann sagen, dass die Sprache ein Spiegelbild der Kultur ist. Sie widerspiegelt nicht nur diese realen, materiellen Sachen, die den Menschen umgeben, sondern auch die Weltanschauung dieses Volkes, seinen nationalen Charakter, seine Lebensweise, Sitten und Braeuche, seine Moral u.s.w.

Bei der Herausbildung des «Weltbildes» kommt der Sprache grosse Bedeutung zu. Die Sprache erscheint als realisierte innere Form der Kultur, Akkumulationsmittel der Kulturerkenntnis. Also, das sprachliche Weltbild spiegelt das nationale Weltbild wider und ist in allen sprachlichen Einheiten von verschiedenen Ebenen festzustellen.

In unserer Arbeit stützen wir uns auf die Definition von W.N. Telia, wo die Kultur als „ein Bestandteil des Weltbildes verstanden wird, der das Bewusstsein des Menschen widerspiegelt, der historisch im Laufe seiner Persönlichkeits- oder Gruppenreflexion über die bedeutenden Bedingungen des natürlichen, sozialen und geistlichen Daseins des Menschen verändert wird“ [1, S.18].

Die Sprache ist also ein Bestandteil der Kultur, ihr Komponente, ihr Antlitz, ihr Instrument, das die spezifischen Eigenschaften der nationalen Mentalität präsentiert, was lässt uns die Wechselbeziehungen zwischen der Sprache und der Kultur als die Wechselbeziehungen des Bestandteiles und des Ganzen betrachten.

Nach S.G. Ter-Minasowa ist das nationale kulturelle Weltbild im Vergleich zu dem sprachlichen Weltbild primär. Es ist vollständiger, reicher, tiefer. Aber gerade die Sprache verbalisiert das nationale kulturelle Weltbild, bewahrt es und vermittelt von einer Generation zu der anderen. Die Sprache fixiert nicht alles, was es in der nationalen Weltanschauung gibt, aber sie ist fähig alles zu beschreiben.

In der modernen Linguistik schenkt man der Untersuchung der Widerspiegelung der nationalen Kultur in der Semantik der Phraseologismen die grosse Bedeutung, denn die Phraseologismen fixieren, bewahren und druecken die Besonderheiten der nationalen Kultur aus. Da sich das Interesse fuer die nationalen, kulturellen und ethnologischen Aspekte der Sprache vergrossert, muss man die konfrontative Linguistik tiefer untersuchen. Den ethnolinguistischen Charakter der Phraseologismen kann man im Vergleich der Phraseologismen nicht nur der verwandten Sprachen, sondern auch der nicht verwandten Sprachen durchsehen. Besondere Bedeutung der konfrontativen Erforschung verschiedener Sprachen besteht darin, dass sie ermoglicht, gemeinsame Gesetzmässigkeiten und Besonderheiten der Entwicklung von Phraseologismen in verschiedenen Sprachen zu entdecken. In zahlreichen Arbeiten vaterlaendischer und auslaendischer Forscher betrachtet man landeskundliche und national-kulturelle Aspekte der Phraseologismen, nationalspezifische

Elemente der Semantik der Phraseologismen im vergleichenden Plan. Die Publikationen ueber die landeskundliche Standpunkt zur Untersuchung der Phraseologismen im Kasachischen, ueber ihre national-kulturelle Komponente, ueber ihre national-kulturelle Eigentuemlichkeit und Kompliziertheit ihrer Uebersetzung ins Deutsche ziehen auf sich die Aufmerksamkeit. Die Autoren betonen, dass in der Entstehung der Phraseologismen die extralinguistische und ethnolinguistische Faktoren die grosse Rolle spielen, die ihre nationale Eigentuemlichkeit und ethnisches Kolorit hervorrufen.

Die Semantik von phraseologischen Einheiten wird durch strukturell-typologische Besonderheiten und ihre innere Form bedingt. Dem Begriff «die innere Form» wird die grosse Bedeutung beigemessen. Sie ermoglicht das cognitive und konzeptuale Weltbild vorzustellen. Anders gesagt wird die innere Form durch das sprachliche Weltbild aufgeklärt.

Die innere Form ist einer der wichtigsten Faktoren der Bildung der phraseologischen Semantik. «Die innere Form» definiert S.A. Sumin «als eines der Ausdrucksmittel des Inhalts von sprachlichen Einheiten. Die innere Form der Phraseologismen sowie die innere Form der Woertern bestimmt die Bedeutung als eine formelle Komponente, um eine konkrete phraseologische Bedeutung zum Ausdruck zu bringen» [2, S.17].

Ein und derselbe Begriff, ein und dasselbe Stückchen der Realität besitzt in verschiedenen Sprachen verschiedene Formen der sprachlichen Äußerung, diese Formen können mehr oder weniger vollständig sein. Die Wörter aus verschiedenen Sprachen, die denselben Begriff bezeichnen, können in ihrer semantischen Kapazität unterscheiden, können verschiedene Realitätsstückchen bedecken. „Die Mosaikstückchen, aus denen das Weltbild besteht, können sich von einander nach ihrer Größe unterscheiden, das hängt von der Kapazität des Begriffsmaterial ab, das als Resultat der Widerspiegelung der Umwelt in dem menschlichen Bewusstsein entsteht. Die Art und Weise dieser Widerspiegelung sowie die Begriffsbildung sind ihrerseits von der Spezifik der soziokulturellen und natürlichen Besonderheiten im Leben dieser Gesellschaft bedingt“ [3, S.49]. Solche Erscheinungen entstehen auf verschiedenen Sprachebenen: lexikalischen, phraseologischen, grammatischen. Z.B.: *Man sieht's an der Nase an* sagen oft Deutsche, um ein Urteil ueber jem. gleichsam aus seinen Gesichtszuegen zu begruenden. Sie sagen auch scherzhaft uebertreibend: *Das sieht man ihm an der Nasenspitze an*. Auch die Eltern sagen zu ihren Kindern: *«Ich sehe dir an der Nase an, dass du luegst»*. Um es den Kindern glaubhaft zu machen, wird meistens noch der Zusatz angehaengt: *«denn sie wackelt»*. Manchmal befuehlt man die Nase: ist sie kalt, so hat das Kind die Wahrheit gesagt, ist sie warm, so hat es gelogen. Aber bei den Kasachen ist es anders. Sie sagen, dass man aus dem Blick des Menschen ablesen kann, ob er luegt oder die Wahrheit sagt. z.B: *түрінен(көзінен) көрініп тұр, көзі айтып тұр, көзінде жазулы тұр, ажарынан байқау, қабағынан таныды(түсінді)* u.s.w.

Kasachisches Phraseologismus: **кәрсем көзім шықсын (ақсын) ist eine** Eidliche Ablehnung (Absage) (kasachisch: қарғану). Dieses Phraseologismus gebraucht man dann, wenn der Mensch mit fuerchterlichen, schrecklichen Worten bei Gott, bei seiner Ehre oder mit erschreckenden (furchterregenden) Dingen oder Namen (Gott, Koran, Sonne, heiligen Vorfahrer) schwuert. In diesem Fall bestaetigt der Mensch auf solcher Weise eidesstattliche Versicherung, dass er nichts gesehen hat, obwohl er unter Verdacht der umgebenden Menschen steht.

Landeskundliche sinngebende Information tritt in dieser phraseologischen Einheit auf dem Komponentenniveau hervor, ist nur Kasachen verstaendlich und ruft beim Sprachtraeger bestimmte Assoziationen hervor, die nur fuer die Kultur dieser Voelker eigen sind.

Noch ein Beispiel: Kasachisches Phraseologismus **«оқты көзімен қарау, ату»**. Der Mensch aeussert sich sein uebelwollendes Verhalten zu j-m oder etw., wobei er auf ihm seinen boesen, gehassigen Blick wirft. Als Motivation dient die Redewendung **«оқты көз»**. Die Bedeutung dieser Einheit besteht darin, dass in den Augen Hass und Boese sind und wie ein gespannter Pfeil, moechten ihr Ziel **treffen**. Solche phraseologische Redewendung verleiht dem Phraseologismus Bildlichkeit und Emotionalitaet.

In der Regel sind diese Phraseologismen ohne Aequivalente, dass fuer alle Phraseologismen mit landeskundlichen Komponenten charakteristisch sind. Sie sind so national, dass ihre Uebersetzung in eine andere Sprache unmoeglich ist. Ihre Bedeutung kann man nur beschreibend mit entsprechendem Kommentar ueber ihre Entstehung wiedergeben.

Es gibt auch Phraseologismen, die mit Legenden, Fabeln verbunden sind. Zum Beispiel der Phraseologismus **einen Basiliskenblick haben** – in der Bedeutung j-n mit stehenden Augen fixieren, ihn mit vernichtendem Blick anschauen. Der Basilisk ist ein Fabeltier des Altertums. Seine Eier sind toedlich, wenn man sie isst. Auch schon der Blick des Basilisken hat toedliche Wirkung.

Auf einen anderen Zusammenhang weist Phraseologismus **den deutschen Blick haben**. Es handelt sich um einen Blick, in dem die Furcht vor Anschwaerzung geschrieben steht, ein fluechtiges umherschauen, ob ein Horcher oder Spaeher in der Naehе ist. Es entstand in der Nazizeit, als die Bespitzelung bis in die Familien hiein reichte.

Das Denken eines Menschen oder seine Absicht aeussert sich oftmals in seinem Blick. Das kommt zum Ausdruck im Phraseologismus: **Dieser Blick spricht Baende!** d.h. man hat am Blick erkannt, was jem. sagen wollte.

Der Blick kann auch aufnehmen und erkennen. Er kann auch Empfindungen und Emotionen wie Liebe, Hass, Aerger, Furcht, Verachtung ausdruecken. Folgende Beispiele im Kasachischen und im Deutschen druecken solche Gefuehle aus: **мейірлене қарау, ынтыққандай қарау, қызыға қарау, немқұрайды қарау, шекесінен қарау, жиренішпен қарау, пандана қарау, мысқыл**

еткендей боп шаншыла қарау, оқты көзімен атты, наздана қарады, нем кетеді (немқұрайды) қарау, көзінің сұғын қадады, еміне қарау, табына қарау, құрмет іззетпен қарау, салқын ызамен қарау, сызды қабақпен қарау, мысқылдай қарау, көзі жиреніш отын шашып, тік қарау . jmdm. verliebte Augen machen (ugs.), sie wechselten heimlich Blick, jmdn. mit Blicken durchbohren, jmdm. verführerisch ansehen, jmdn., etwas mit scheelen Augen ansehen/betrachten (ugs.), jmdn. mit den Augen ausziehen, die Augen in (an) die Hand nehmen, wie ein Mondkalb in die Gegend gucken, j-n über die Achsel ansehen, das Auge konnte sich nicht satt daran sehen, die Augen quellen (quollen) j-m aus dem Kopf, den Augen klappern u.s.w.

Die durchgefuehrte Beispiele aus dem Deutschen und Kasachischen zeigen, inwieweit die Sprache reich und eigenartig ist. Und die Semantik der kasachischen und deutschen Phraseologismen spiegelt also das nationale sprachliche Weltbild wider, denn sie beschreiben bestimmte Sitten und Braeuche, kulturelle Besonderheiten und Geschichte des Volkes.

LIST OF REFERENCES

- 1 В. Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – с. 13-24
- 2 С. А. Сумин. Национальнле и универсальное в образности фразеологических единиц: дис.канд.филол.наук. – Москва, 1999. – с.17
- 3 С. Г. Тер-Минасов. Язык и межкультурная коммуникация [текст]: учеб. пособие / С. Г. Тер-Минасова. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
- 4 Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. Алматы, 1977.
- 5 Lexikon der sprichwoertlichen Redensarten. In 4 B. / L. Roerich, Herder-Freiburg. Basel. Wien.1999

*Pavlodarer Staatliche S. Toraigyrov-Universitaet, Pavlodar; **School № 3, Pavlodar. Material received on 26.11.2012.

Г.К. КЕНЖЕТАЕВА, Е.В. БЕЛЕЦКАЯ
ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК СУРЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ
Г.К. КЕНЖЕТАЕВА, Е.В. БЕЛЕЦКАЯ
ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И ЕЕ НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА

Түйіндеме

Мақалада тілдік дүние суретінің теориялық аспектілері және оның ұлттық ерекшеліктері қарастырылады.

Резюме

В статье рассматриваются теоретические аспекты языковой картины мира и ее национальная специфика.

НАШИ АВТОРЫ

Абдыбаева Г.З. - к.э.н., доцент, Университет «Туран-Астана», г. Астана.

Абишева Клара Мухамедияровна – д.ф.н., профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Университет «Туран-Астана», г. Астана.

Акошева Маржан Касымовна – к.ф.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Алиясова Анастасия Васильевна – к.ф.н., Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар.

Абдуалиулы Бекжан - д.ф.н., Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана.

Балтабаева Гауяр Саядилловна – д.ф.н., и.о. доцент кафедры казахской литературы, Казахский Государственный женский педагогический университет, г. Алматы.

Белецкая Е.В. - СОШ № 3, г. Павлодар.

Дальбергеннова Ляззат Елемесовна – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана.

Досанова А.Ж. - к.п.н., доцент, Университет «Туран-Астана», г. Астана.

Журавлёва Евгения Александровна – д.ф.н., профессор, зав. кафедрой теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана.

Жусуп Куандык Пазылович – д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Жусупов Нартай Куандыкович – д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Кенжетасева Г.К. - Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Кудеринова Куралай Бимолдакызы - д.ф.н., доцент кафедры «Казахской филологии и журналистики», Университет Сулейман Демирел, г. Алматы.

Негимов Серик - д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана.

Омарулы Бауыржан – д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана.

Рахимжанов Канат Хисматович – к.ф.н., доцент, профессор ПГУ имени С. Торайгырова, директор НПЦИИКЯиПО, г. Павлодар.

Смагулова Гульнар Кабешевна - доцент, Заведующая кафедрой русского языка, Рудненский индустриальный институт, г. Рудный.

Толубаева А.С. - Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Шаймарданова Светлана Кабиденовна - к.ф.н., доцент ВАКа, профессор ПГУ, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Шахметова Назира Ахановна - к.ф.н., доцент кафедры русской филологии, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Шарип Амантай - д.ф.н., директор, «Алаш» культура и духовное развитие, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана.

Ыскак Бакыт Амирханкызы - к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ**

**«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«ӨЛКЕТАНУ- КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

1. В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с межстрочным интервалом 1,5, с полями 30 мм со всех сторон листа, название статьи: кегль - 14 пунктов и дискета со всеми материалами в текстовом редакторе «Word 7,0 (97, 2000, 2007) для Windows».

2. Общий объем статьи, включая аннотацию, литературу, таблицы и рисунки, не должен превышать 8-10 страниц.

3. Статья должна сопровождаться рецензией доктора или кандидата наук для авторов, не имеющих ученой степени. Для статей, публикуемых в Вестник химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

1. УДК по таблицам универсальной десятичной классификации;
2. Название статьи - на казахском, русском и английском языках, заглавными буквами жирным шрифтом, абзац центrovанный;
3. Имя, отчество, фамилия (-и) автора(-ов), полное название учреждения;
4. Резюме на казахском, русском и английском языках: кегль - 10 пунктов, курсив, отступ слева-справа — 1 см, интервал 1,0; для Вестников химико – биологической серии требуется также экспертное заключение (см. образец);
5. Текст статьи: кегль - 14 пунктов, гарнитура - Times Nev Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times Nev Roman (для казахского языка).
6. Межстрочный интервал 1,5 (полуторный);
7. Список использованной литературы (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84 (см. образец).

На отдельной странице

В бумажном и электронном вариантах приводятся:

- **сведения об авторе:** - Ф.И.О. полностью, ученая степень и ученое звание, место работы (для публикации в разделе «Наши авторы»);
- **полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, E-mail** (для связи редакции с авторами, не публикуются);
- название статьи и фамилия (-и) автора (-ов) на казахском, русском и английском языках (для «Содержания»).

1. Иллюстрации. Перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

2. Математические формулы должны быть набраны как Microsoft Equation (каждая формула - один объект).

3. Автор просматривает и визирует гранки статьи и несет ответственность за содержание статьи.

4. Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. Рукописи, диски и дискеты не возвращаются. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

5. Оплата за публикацию в Вестнике составляет 5000 (Пять тысяч) тенге.

6. Статью (бумажная, электронная версии, оригинал квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137

Тел. 8 (718-2) 67-36-69, (внутр. 147; 183) факс: 8 (718-2) 67-37-02.

E-mail: kereku@mail.ru

Наши реквизиты:

РГКП Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова
университет им. С. Торайгырова
АО «Цеснабанк»
Код сектора экономики – 6
Признак резиденства - 1

РНН 4 5 1 8 0 0 0 3 0 0 7 3
БИН 990 140 004 654
ИИК 579 9 8 F T B 0 0 0 0 0 3 3 10
БИК T S E S K Z K A

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ISSN 1811-1815. Вестник ПГУ. Сер. гум., 2010. № 2
УДК 316:314.3

**А.Б. ЕСИМОВА
СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК
СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ
В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА**

Одной из актуальных проблем современности является проблема демографическая. Еще в XX веке исследователи активно занимались поиском детерминант рождаемости, выявлением факторов, определяющих реализацию репродуктивных планов семей, индивидов.

Продолжение текста публикуемого материала.

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1

Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1

Показатели репродуктивного поведения

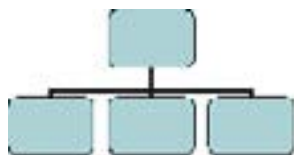
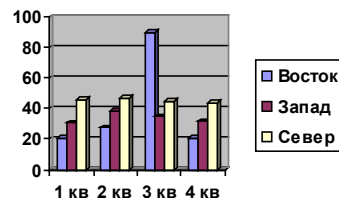

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Этнодемографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. – А., 2006. – С. 424.

2 Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология. – Т.3, №5. – 2002. - С.66.

Место работы автора (-ов):

Международный Казахско-Турецкий университет имени Х.А. Яссави, г. Туркестан.

А.Б. ЕСИМОВА

ОТБАСЫЛЫҚ-ТУЫСТЫ ҚАТЫНАСТАР РЕПРОДУКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК КАПИТАЛ РЕТІНДЕ

A.B. YESSIMOVA

THE FAMILY-RELATED NETWORKS AS SOCIAL CAPITAL FOR REALIZATION OF REPRODUCTIVE BEHAVIORS

Түйіндеме

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық –туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлықтың айырмашылықтарын талдайды.

Resume

In given article the author analyzes distinctions of reproductive behaviour of married women of Kazakhstan through a prism the kinship networks.

Теруге 09.07.2012 ж. жіберілді. Басуға 21.07.2012 ж. қол қойылды.
Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.
Көлемі шартты 6,2 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген А. Елемескызы
Корректорлар: Б.Б. Әубәкірова, А. Елемескызы, Ә.Р. Омарова
Тапсырыс № 1950

Сдано в набор 09.07.2012 г. Подписано в печать 21.07.2012 г.
Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.
Объем 6,2 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка А. Елемескызы
Корректоры: Б.Б. Аубакирова, А. Елемескызы, А.Р. Омарова
Заказ № 1950

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: publish@psu.kz
kereky@mail.ru